

Roof en rechtsherstel in Eindhoven

Vastgoed uit joods bezit en de rol van
de gemeente tijdens de bezetting en
de naoorlogse jaren

Maili Blauw
Juli 2021

Inhoudsopgave

Inleiding

1. Rechtsherstel in fasen

- 1.1. Joods onroerend goed
- 1.2 Drie fasen
- 1.3 Rol van de gemeente

2. Groot-Eindhoven

- 2.1 De joodse gemeenschap in Eindhoven rond 1940
- 2.2 Ineens groot
- 2.3 Straatbelasting
- 2.4 'Nuchtere zin voor de werkelijkheid'

3. Bezettingsjaren

- 3.1 Vorderingen
- 3.2 Joods bezit
- 3.3 Verplicht verhuisd
- 3.4 'Door joden verlaten woningen'
- 3.5 Verkoop van joods vastgoed
- 3.6 Onteigening?
- 3.7 Van de leggers afgevoerd

4. Naoorlogs Eindhoven

- 4.1. Stad onder druk
- 4.2 'De groote ramp'
- 4.3 Achterstalligheid
- 4.4 'Belastingvraagstuk'
- 4.5 Rechtsherstel: 'nietig en van onwaarde te verklaren'

5. Conclusie

Inleiding

De gemeente Eindhoven heeft opdracht gegeven haar naoorlogs handelen jegens joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. De onderzoeksvragen betreffen met name onroerend goed in joods bezit.

Het college van B en W besloot onderzoek te laten uitvoeren naar mogelijke naheffingen van gemeentelijke lasten wegens achterstalligheid. Ook is in de opdracht meegenomen de eventuele aankoop van onroerend goed uit joods bezit door de gemeente.

De onderzoeksvragen luiden:

- of de gemeente Eindhoven na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpacht en/of straatbelasting heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Eindhoven tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

De focus ligt op het gemeentelijk handelen in Eindhoven. Om dit te kunnen plaatsen in de context van de bezettingstijd wordt ook aandacht besteed aan ontwikkelingen die verband houden met het joods vastgoed. Een voorbeeld daarvan zijn de vorderingen van huizen door de Duitse bezetter. Gezien de beperkte omvang van dit onderzoek konden deze onderwerpen niet uitputtend worden behandeld. Nader onderzoek zou het beeld van de gemeente Eindhoven tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen verdiepen en nuanceren.

Het NIOD uit Amsterdam heeft geadviseerd over de inhoud van dit onderzoek. NIOD-onderzoekers en Hinke Piersma en Peter Romijn hebben daarbij gefungeerd als wetenschappelijke begeleiders. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

1. Fasen van rechtsherstel

1.1. Joods onroerend goed

Begin 2020 ontving de gemeente Eindhoven persvragen van Pointer (KRO/NCRV) en Follow the Money. Deze gingen over 'de compensatie voor de onteigening van joodse woningen tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Pointer verwees naar de zogenaamde *Verkaufsbücher* en vroeg of de gemeente Eindhoven bekend was met deze 'praktijken van onteigening'. Ook noemde Pointer de compensatieregelingen van de gemeenten Amsterdam en Den Haag en verbond hieraan de vraag of Eindhoven ook compensatie wilde aanbieden. Het televisieprogramma de Monitor besteedde in mei en oktober 2020 aandacht aan de *Verkaufsbücher* en aan de lotgevallen van enkele joodse families.

Deze belangstelling voor joods onroerend goed tijdens de bezetting leidde tot vragen bij het Eindhovense gemeentebestuur en tot de opdracht voor een onderzoek. Intussen had een betrokkene zich bij gemeente en media gemeld: Frank Andriessse, kleinzoon van de in de oorlog vermoorde Joseph Andriessse uit Eindhoven. Deze bezat een huis aan de Staringstraat in Eindhoven.

Dit was door de gemeente als joods bezit onteigend, aldus Frank Andriessse. Hij vermoedde voorts dat de gemeente Eindhoven het huis aan de oorlogskoper De Wit zou hebben 'gegund'. Verder stelde Frank Andriessse dat zijn opa in 1943 nog gemeentelijke belasting had betaald, terwijl hij geen toegang meer had tot zijn huis. Ook gaf hij aan dat er achterstallige belasting moest worden betaald voor het huis én dat na de bevrijding weer straatbelasting voor het huis aan de Staringstraat werd geheven, terwijl het pand nog niet formeel aan de erfgenamen van Joseph Andriessse was teruggegeven.¹ Op elk van deze aannames wordt in deze studie ingegaan.

In de vragen van Pointer en het voorbeeld van de familie Andriessse komen verschillende onderwerpen uit de naoorlogse geschiedenis van rechtsherstel bij elkaar: enerzijds het herstel van de tijdens de bezetting beroofde joden en anderzijds gemeentelijke lasten uit de naoorlogse periode. Wat de eerste, meer algemene kwestie betreft: meteen na de bevrijding begon een uitgebreide hersteloperatie om gedupeerden in hun rechten te herstellen. Zowel de roof van vastgoed tijdens de bezetting als het naoorlogse rechtsherstel zijn al veel onderzocht. Hierbij is de spanning tussen slachtofferperspectief en procedurele afdoening duidelijk gesignaleerd.²

De aandacht voor de gemeentelijke belastingen en erfpachtcanon daarentegen is betrekkelijk nieuw. Een toevallige archiefvondst bracht aan het licht dat de gemeente Amsterdam in de naoorlogse periode boetes had opgelegd wegens achterstalligheid, óók aan joodse oorlogsslachtoffers. Dit leidde tot onderzoek dat zich speciaal richtte op gemeentelijke erfpacht en straatbelasting. In maart 2014 verschenen de eerste resultaten over Amsterdam, die in 2015 in boekvorm uitkwamen.³ Het ging over voornamelijk erfpachtcanon en erfpachtboetes. Amsterdam besloot vervolgens tot terugbetaling van de gehalveerde erfpachtboetes en tot een collectieve tegemoetkoming van 10 miljoen euro aan de Joodse gemeenschap voor de heffingen vanwege achterstallige erfpachtcanons.

---

¹ Interview met Frank Andriessse, *Eindhovens Dagblad*, 3 september 2020; mail Frank Andriessse aan de gemeente Eindhoven, oktober 2020.

² Enkele voorbeelden. Over de roof: L. de Jong (deel 5-1, 1974, pa.g 554 en 575); Aalders, *Roof* (1999); Schütz, *Kille mist* (2016) Boerboom, *Beroofd volgens de regels* (2020). Over het rechtsherstel: Aalders, Berooid (2001); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (2005); Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (2008); Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd onroerend goed* (2013).

³ Piersma Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Vervolgens verscheen in 2016 de rapportage van Robin te Slaa over Den Haag, een jaar later uitgebracht als boek.⁴ Ook hier was sprake van heffing van achterstallige erfpachtcanon en van straatbelasting. Zijn bevindingen leidden tot de regeling ‘Joods moreel rechtsherstel’ van de gemeente Den Haag. Er werd daarvoor 2,6 miljoen euro gereserveerd, en de regeling kende een individuele en een collectieve component.⁵

Het rapport over Rotterdam werd in juni 2020 gepubliceerd.⁶ In deze gemeente was geen sprake van naheffingen van erfpachtcanons, aangezien erfpacht voor particulieren niet voorkwam in Rotterdam. Evenmin waren er aanwijzingen dat er geprotesteerd is tegen opgelegde straatbelasting. Wel heeft de gemeente Rotterdam voordeel gehad bij de anti-joodse maatregelen van de bezetter en hield zij de gemeentefinanciën goed in de gaten.⁷ Het Rotterdamse college reageerde op het rapport met de wens om onrechtvaardige bureaucratische beslissingen, uit de naoorlogse periode zijn genomen, ‘zo goed mogelijk te repareren’. Het college stelde daarvoor een bedrag van € 2 miljoen beschikbaar.⁸ Voor Utrecht geldt min of meer hetzelfde. Ook daar was erfpacht voor particulieren vrijwel niet aan de orde. Verder zijn hier evenmin aanwijzingen aangetroffen voor opgelegde aanslagen wegens achterstalligheid. Onduidelijk is of er van achterstalligheid eigenlijk wel sprake was. Wel stelde de gemeente zich zakelijk op bij het rechtsherstel van onroerend goed dat door de gemeente was aangekocht.⁹ Het Utrechtse college van B en W heeft daarvoor zijn spijt betuigd en een bedrag van drie ton beschikbaar gesteld.¹⁰

De besluiten en regelingen van de gemeenten Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht gaan over gemeentelijke naheffingen wegens achterstalligheid. Deze voegen een nieuw hoofdstuk toe aan de lange geschiedenis van het naoorlogs rechtsherstel.¹¹ Rechtshistoricus Raymund Schütz typeert de hernieuwde aandacht voor onrecht en rechtsherstel, nu bij gemeenten, als de derde fase van rechtsherstel. De eerdere fasen duurden globaal van 1945 tot 1967 en van 1990 tot 2000.¹²

1.2 Drie fasen

De eerste fase van het rechtsherstel begon direct na de bevrijding. Voorbereidingen daarvoor waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen.¹³ Het rechtsherstel in de periode direct volgend op de bevrijding vond plaats tegen de achtergrond van de wederopbouw. Het duurde tot eind jaren vijftig tot de meeste zaken als afgehandeld werden beschouwd. De praktijk van het rechtsherstel was niet zelden weerbarstig en het bleef ook in de decennia daarna onderwerp van discussie.¹⁴

⁴ Te Slaa, *‘Daar dit een immorele aanslag is’*. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

⁵ Rechtsherstel voor Joodse eigenaren van geroofd vastgoed in Den Haag (Raadsbesluit 13 april 2017), RIS 296327.

⁶ Piersma Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

⁷ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 5.

⁸ Burgemeester en wethouders Rotterdam aan de gemeenteraad (30 juni 2020).

⁹ Blauw, *Verschil maken?* (2020)

¹⁰ Raadsvoorstel Joods rechtsherstel (december 2020)

<https://ris2.ibabs.eu/Agenda/Details/Utrecht/a83c5d59-2bfd-4497-a4b3-b6438e40e555>.

¹¹ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 5.

¹² Schütz, ‘Het eeuwig terugkerende rechtsherstel’ (2018).

¹³ Aalders, *Berooid* (2001), p.43, 52-53.

¹⁴ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 6.

In de loop van de jaren negentig kwam het rechtsherstel weer prominent op de politieke agenda. Er werden enkele commissies ingesteld, die lopend onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland kritisch volgden en daarnaast onderzoek deden naar de praktijk van de teruggave van roerende en onroerende goederen van joodse oorlogsslachtoffers. De conclusie luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct was verlopen, maar dat er niettemin sprake was geweest van tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben. Op grond hiervan kwamen de commissies met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden terugbetaald. Het ministerie van Financiën ging uiteindelijk akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden, een besluit dat moest worden gezien 'als een erkenning van morele aanspraken' van de joodse gemeenschap. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De totale geldsom die aan de Joodse gemeenschap werd betaald liep op tot 764 miljoen gulden, omgerekend 347 miljoen euro. Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.

De commissies stelden in hun onderzoeken de herstelwetgeving zelf niet ter discussie. Ten onrechte, vonden onderzoekers als Philip Staal, Ido de Haan en Wouter Veraart, aangehaald door Piersma en Van den Berg. De Haan wees op voorbeelden van 'fatale weeffouten' zoals de inperking van beroepsprocedures en de vage criteria van 'redelijkheid' en 'billijkheid'. Veraart heeft geconstateerd dat de pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als grondslag 'billijkheid' en 'redelijkheid', er in de praktijk toe heeft geleid dat 'joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen' omdat er werd aangestuurd op compromissen.¹⁵ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake concludeerden dat er grotendeels wel administratief rechtsherstel heeft plaatsgevonden, maar dat er 'in zeer uiteenlopende en soms zeer beperkte mate sprake was van moreel rechtsherstel. Zij doen enkele aanbevelingen voor verder onderzoek.¹⁶

Met de 400 miljoen gulden wilde de Nederlandse regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen'. In een brief aan de Tweede Kamer onderstreepte de regering het definitieve karakter van de financiële compensatie. De overheid ging er van uit dat dit finaal recht doen betrekking had op 'de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel' met inbegrip van de lokale overheden. Met andere woorden, ook wat er op gemeentelijk niveau was misgegaan, was met de Maror-gelden recht gezet. Volgens een van de toenmalige onderhandelaren namens de Joodse gemeenschap zou hier echter sprake zijn van een eenzijdige interpretatie van het akkoord door de overheid. Van het regeringsstandpunt dat er finaal recht was gedaan, is in 2014 door burgemeester Van der Laan van Amsterdam afgeweken. Daarmee is de discussie over financiële compensatie of tegemoetkoming opnieuw opengebroken.¹⁷

Na Amsterdam hebben ook de gemeenten Den Haag, Rotterdam en Utrecht hun naoorlogs handelen laten onderzoeken en daaruit consequenties getrokken. Zij beschouwen dat niet als juridisch, maar als moreel rechtsherstel.

1.3 Rol van de gemeente

Tot zover de ontwikkelingen rond het naoorlogse rechtsherstel in brede zin. Met compensatie voor naheffingen van gemeentelijke lasten bevinden we ons in de derde, betrekkelijk nieuwe fase van het rechtsherstel, zoals geanalyseerd door Schütz. Hierin draait het om het naoorlogs handelen van gemeenten jegens joodse oorlogsslachtoffers, waarvoor de bestuurders van nu

---

¹⁵ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 6-7.

¹⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 98-99.

¹⁷ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 7-8.

spijt betuigen. Een van de onderzoeksvragen in deze studie is gericht op de eventuele heffingen wegens achterstalligheid in de jaren na de bevrijding.

De aandacht voor de 'onteigening' van joods onroerend goed brengt ons terug naar de rechtsherstelfase één, die direct na de bevrijding is ingezet. Zijn er redenen om die fase opnieuw te doorlopen, omdat zaken toen niet naar behoren zijn afgewikkeld? Zoals hierboven al gememoreerd, zijn er diverse vraagtekens en kanttekeningen geplaatst bij het naoorlogs rechtsherstel. Of dit in individuele gevallen correct en billijk is verlopen is niet na te gaan in een beknopt onderzoek. Het zou een tijdrovende dieptestudie vergen in rechtshersteldossiers van Eindhovense oorlogsgedupeerden, voor zover deze gegevens zijn te achterhalen.

Tijdens de bezettingsjaren kwam het vaak voor dat percelen grond, al dan niet met gebouwen, door de Duitse bezetter werden opgeëist van de eigenaar en gebruiker. Ook werden wel Duitsers ondergebracht bij Eindhovenaren. De bronnen spreken van inkwartieren, vorderen, in beslag nemen en confisqueren. Joodse huizen werden door de Duitse bezetter 'in beheer genomen'. In het hedendaags spraakgebruik valt bovendien nogal eens de term 'onteigenen'. Kortom, een veelheid aan termen over het opeisen van huizen. Die veelheid kan kan verwarrend werken en daarom wordt bij een aantal van deze begrippen kort stilgestaan. Over Eindhoven is bekend dat de gemeente in 1942 joden gedwongen heeft om te verhuizen en bij familie te gaan inwonen.¹⁸ Dit maakt extra nieuwsgierig naar de rol van de gemeente.

---

¹⁸ Kroon, *De joodse gemeenschap van Eindhoven* (2010), p. 24-25; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (2012), p. 512.

2. Groot-Eindhoven

2.1 De joodse gemeenschap in Eindhoven rond 1940

De 570 joden die in 1940 in Eindhoven woonden, vormden de veruit grootste joodse gemeenschap in Noord-Brabant. Deze had zich vanaf ongeveer 1800 in de stad ontwikkeld. Tot die tijd was het joden niet toegestaan zich in Eindhoven te vestigen. Ze mochten alleen overdag in de stad komen. Noodgedwongen woonden zij in de dorpen rond Eindhoven. In 1772 was het stadsbestuur van Eindhoven door Prins Willem V gesommeerd joden toe te laten en ze niet langer te discrimineren. Toch werden de joodse inwoners van Eindhoven nog vele belemmeringen in de weg gelegd. Dit duurde tot aan de burgerlijke gelijkstelling in 1796.

De rond 1800 in Eindhoven wonende joden kwamen vooral uit Duitsland, uit de streek tussen Keulen en Krefeld en uit de omgeving van Bad Kreuznach in de Pfalts. In 1808 woonden er 100 joden in Eindhoven en 22 in de omliggende plaatsen. Rond 1900 was dat aantal verdrievoudigd tot 320 joden in Eindhoven en ongeveer 60 in de omliggende plaatsen.

Met het verstrijken der jaren werd de joodse gemeenschap getolereerd en meer en meer geaccepteerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de joodse bevolkingsgroep uit tot een bloeiende en welvarende gemeenschap. De Eindhovense joden waren aanvankelijk werkzaam als slager, veehandelaar, winkelier en venter. Rond de eeuwwisseling was een aantal joodse families, waaronder de stoffenfabrikant Elias, belangrijk voor de industriële ontwikkeling van de stad.¹⁹

In de jaren dertig nam nam Eindhoven een groot aantal joodse vluchtelingen op uit Duitsland. Nadat Hitler daar op 30 januari 1933 aan de macht was gekomen, liet hij al snel optreden tegen joden en politieke tegenstanders. De joden hoorden volgens de nationaal-socialistische leer niet bij het Duitse volk van 'ariërs'. Ze werden verantwoordelijk gehouden voor allerlei (vermeende) misstanden in de Duitse samenleving en voor de moeilijke omstandigheden waarin het land verkeerde na het verliezen van de Eerste Wereldoorlog.

In de kerkenraad van de joodse gemeente in Eindhoven sprak de voorzitter in het najaar van 1933 de hoop uit dat de gemeente zich in het nieuwe jaar naar wens zou kunnen ontwikkelen 'en dat de donkere wolken, die in naburige gewesten boven onze geloofsgenoten zweven, mogen weggevaagd worden en licht en verademing intreden'.²⁰ Maar de wolken zouden alleen nog maar donkerder worden. Een steeds sterker en harder antisemitisme mondde uit in tal van anti-joodse maatregelen in buurland Duitsland.

Die ontwikkelingen brachten een stroom van emigranten op gang, ook naar Eindhoven. Onder hen waren veel jongeren. Zo arriveerden begin januari 1939 negentig joodse jongens uit Berlijn in Eindhoven. Ze werden ondergebracht in het leegstaande Philips-Gezellenhuis in het Elzentspark, het Dommelhuis. Dit was oorspronkelijk bedoeld voor ongehuwde Philips-medewerkers. De jongens waren blij in Nederland te zijn. Ze bleven eerst 14 dagen in quarantaine en kregen daarna meer bewegingsvrijheid, 'onder voortdurende leiding natuurlijk'. Er arriveerden nog enkele groepen en zo waren er in totaal in het Dommelhuis 148 jongens ondergebracht. De meesten van hen verhuisden betrekkelijk snel weer naar andere bestemmingen, zoals Amsterdam (joods weeshuis), het werkdorp in de Wieringermeerpolder of zij werden als werkracht ondergebracht op een boerderij. Eind 1939 woonden in het Dommelhuis nog 11 jonge mensen. In maart 1940 namen de laatste bewoners afscheid op een plechtige en feestelijke bijeenkomst.²¹

---

¹⁹ *Ze waren onze burens* (2014), p. 12-13; volgens het *Verslag van de toestand der gemeente Eindhoven van 1940* (tabel naast p. 28) waren er op 1 januari 1940 637 personen van 'Ned. Isr.' godsdienstige gezindte.

²⁰ Notulenboek Nederlands Israelitische gemeente Eindhoven (18 november 1933).

²¹ Bader, *Kroniek van 'n Vervolging* (2018), p. 54-55, 61-62.

2.2 Ineens groot

De plaats waar de jonge joodse vluchtelingen terecht waren gekomen, heette sinds 1920 ook wel 'Groot-Eindhoven'. Dit ter onderscheiding van de stad Eindhoven van daarvoor, die als nederzetting al sinds begin dertiende eeuw bestond en in 1232 stadsrechten kreeg. In 1910 telde Eindhoven een kleine 5.700 inwoners en begin 1920 waren dat er bijna 6.400.²² In dat jaar begon een geheel nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de stad.

Per 1 januari 1920 ontstond na jarenlange debatten en voorbereidingen de stad 'Groot-Eindhoven'. In 1874 was al een grenswijziging met Woensel tot stand gekomen. Toen al werd de wens geuit grotere delen van Woensel en Strijp onder Eindhoven's bestuur te brengen. Uiteindelijk leidde dit tot een volledige samenvoeging van Eindhoven met de omliggende gemeenten Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel.²³ Deze fusie wordt ook wel 'annexatie' genoemd: de andere gemeenten hielden als zodanig op te bestaan en gingen op in Eindhoven.

	Opp. In ha.	Inwoners 1910	Inwoners 1920
Eindhoven	79	5.665	6.392
Gestel en Blaarthem	657	4.090	5.630
Stratum	805	5.581	7.589
Strijp	940	3.547	7.045
Tongelre	1.020	1.871	3.207
Woensel	2.939	8.818	15.791
Totaal	6.440	30.982	45.624

Bron: ontleend aan Jan van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven*, p. 227

Na de annexatie was Eindhoven plotseling een stad van ruim 45.000 inwoners, minder dan Tilburg, maar al meer dan Den Bosch en Breda. Al gauw overleugelde Eindhoven ook Tilburg en het duurde niet lang of Eindhoven werd Noord-Brabants eerste industriestad en dichtstbevolkte stad.²⁴ Eind 1939 woonden er ruim 113.000 mensen.²⁵

In het snel groeiende Groot-Eindhoven werd veel gebouwd. In 1930 had de stad 94.948 inwoners en 18.000 woningen, waarvan er 3.800 door Philips waren gerealiseerd. In 1940 waren deze aantallen toegenomen tot 116.311 inwoners en 23.154 woningen. Hoewel het aantal woningen dus gestaag steeg was er toch vraag naar méér. In de periode 1920-1927 waren er gemiddeld 1.400 woningen op 60.000 inwoners te kort, tussen 1927 en 1930 liep dit op tot ruim 2.100 woningen. Na 1930 raakte de woningbouw verder achter bij de vraag naar vooral goedkope woningen. Ter ontsluiting van de nieuwe woonwijken werden veel straten en wegen aangelegd. De oppervlakte aan verharde straatwegen nam toe van circa 200.000 m² begin 1921 tot bijna 1.900.000 m² eind 1939.²⁶ Dit kostte vanzelfsprekend veel geld. Hoe moest de gemeente die kosten dekken?

²² Van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven* (2020), p. 11, 13, 225, 227.

²³ Van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven* (2020), p. 225, 237.

²⁴ Coolen, *Groei van een stad* (1951), p. 27.

²⁵ *Verslag van den toestand der gemeente Eindhoven 1939*, tabel naast p. 28.

²⁶ Beekman, Eindhoven, *Stadsontwikkeling 1900-1960* (1982), p. 67, 92-93.

2.3 Straatbelasting

De Gemeentewet bood de mogelijkheid een belasting te heffen als 'billijke bijdrage' in de kosten voor aanleg en onderhoud van de land- of waterwegen, voor hun verlichting en voor de afvoer van water en vuil. De omliggende gemeenten, dus de fusiepartners van 1920, hieven al voor dat jaar diverse 'straatbelastingen'. Bij de annexatie werden die heffingen overgenomen uit de geannexeerde gemeenten en opgelegd in die delen van Groot-Eindhoven waar zij al hadden bestaan. Het ging om een rioolbelasting in (de voormalige gemeenten) Gestel en Blaarthem, een trottoirbelasting en een rioolbelasting in Stratum, een verlichtingsbelasting en aanlegbelasting in bepaalde gedeelten van Stratum en een rioolbelasting in Woensel.

In februari van 1926 werden - voor heel Groot-Eindhoven - drie belastingen vastgesteld voor de aanleg en het onderhoud van straten en wegen. Dit waren de aanlegbelasting, de amortisatiebelasting en de onderhoudsbelasting. Ze golden per 1 januari 1926. De oude belastingen van de voormalige fusiegemeenten vervielen. De aanlegbelasting betrof een tegemoetkoming in de kosten van aanleg, vernieuwing en uitbreiding van de 'kunstverharding' en riolering van bestaande wegen en riolen in de gemeente, voor zover die lasten waren gemaakt ná 1 Januari 1920. De amortisatiebelasting beoogde hetzelfde ten aanzien van de kosten, gemaakt vóór 1 Januari 1920. De onderhoudsbelasting vorderde een bijdrage in de kosten, die ten laste van de gemeente kwamen voor onderhoud van wegen en riolen en van straatverlichting.²⁷ De term 'kunstverharding' in de verordening wordt daar niet omschreven en uitgelegd. In een latere discussie in de gemeenteraad over dit onderwerp worden de termen 'verharding' en 'kunstverharding' door elkaar gebruikt.²⁸

In de jaren na 1926 verscheen het onderwerp straatbelasting met enige regelmaat op de bestuurlijke agenda. Er bestond een *Commissie ter bestudeering van het Belastingvraagstuk in de gemeente Eindhoven*. We kunnen hieruit afleiden dat de belastingkwestie belangrijk en niet eenvoudig werd gevonden. Het stelsel kende 'vele moeilijkheden en bezwaren', die volgens de commissie vooral voortvloeiden uit de 'door de oude heffingen ontstane toestanden en het belangrijke bedrag, dat uit de betrokken belastingen(...) moet worden geput'.²⁹

De amortisatiebelasting werd per 1 januari 1933 afgeschaft. De bestaande onderhoudsbelasting en aanlegbelasting werden per 1 januari 1936 samengevoegd tot de straatbelasting. Hiertoe besloot de gemeenteraad op 27 april 1937.³⁰ De verordening trad in werking per 1 januari 1936. Voortaan sprak men dus eenvoudigweg van 'straatbelasting'.

Evenals de vroegere heffingen werd de nieuwe belasting geheven van de eigenaren van percelen die aan verharde wegen beladden of in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen waren of daarop uitgang hadden. Voor alle gebouwde eigendommen was de grondslag de belastbare opbrengst en voor de ongebouwde eigendommen een belastbare waarde, bedragende 5% der verkoopwaarde. De belasting mocht 16% van de belastbare opbrengst bedragen. Dit was het tarief voor verharde wegen en gerioleerde wegen. Voor wegen die niet van riool waren voorzien, werd 12% geheven. Wegens de ongebouwde eigendommen werd 20% resp. 10% van de belastbare waarde opgelegd. Er golden vrijstellingen wanneer genothebbers of rechtsvoorgangers de 'aan de wegen ten laste gelegde kosten' geheel of gedeeltelijk zelf hadden gedragen.³¹

²⁷ 'Historisch overzicht van de heffing der belasting ex artikel 280 (vroeger 242c) der Gemeentewet in de Gemeente Eindhoven', Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4400, p.1-3.

²⁸ *Notulen Gemeenteraad* (1937) (26 april en 3 mei 1937), p. 259-312.

²⁹ Commissie ter bestudeering van het Belastingvraagstuk in de gemeente Eindhoven aan BenW (9 maart 1933), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 332.

³⁰ *Notulen Gemeenteraad* (1937) (26 april en 3 mei 1937), p. 259-312.

³¹ 'Historisch overzicht van de heffing der belasting ex artikel 280 (vroeger 242c) der Gemeentewet in de Gemeente Eindhoven', Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4400, p. 12.

Aangezien de verordening van 1936 was goedgekeurd tot 1 januari 1939, moest er met ingang van die datum een nieuwe komen. Die werd door de Kroon slechts voor één jaar goedgekeurd en daarom werd al in februari 1940 weer een nieuwe verordening vastgesteld, die gold tot 1 januari 1943. Vervolgens stelde in september 1942 de burgemeester een nieuwe verordening vast, die gold tot 1 januari 1946. De nieuwe verordeningen bevatten geen principiële wijzigingen, wel werden de tarieven iets verlaagd.³² De straatbelasting staat niet in het lijstje van belastingen in de gemeentelijke jaarverslagen van 1937-1946.³³ Wel is deze te vinden in de financiële overzichten van het Stratenbedrijf, dat ressorteerde onder de Dienst van Gemeentewerken.³⁴

Van erfpacht was in de gemeente Eindhoven nauwelijks sprake. Incidenteel werd wel eens grond in erfpacht uitgegeven. In 1930 bijvoorbeeld was er sprake van uitgifte aan Van der Schuijt's Stoombootrederij te Rotterdam, voor de uitbreiding van haar pakhuisruimte.³⁵ In 1936 kreeg de Dr. A.F. Philips' Sterrenwacht een stukje grond van ongeveer 165 m² in erfpacht voor 'de stichting van een observatie-toren voor astronomische en meteorologisch doeleinden'.³⁶ Maar zoiets gebeurde incidenteel en niet op grote schaal voor woningbouw, zoals bijvoorbeeld wel in Amsterdam en – zij het in mindere mate – in Den Haag het geval was. De vraag of er na de bevrijding sprake is van naheffingen van erfpachtcanon vanwege achterstalligheid, is voor Eindhoven daarom niet aan de orde.

2.4 'Nuchtere zin voor de werkelijkheid'

Op 12 mei 1940, zondag eerste Pinksterdag én Moederdag, trokken Duitse troepen Eindhoven binnen. Al gauw maakten de soldaten deel uit van het straatbeeld. Op caféterrassen zaten Duitse officieren en ook aan restauranttafeltjes voor de ramen deed men zich te goed aan de 'tafelgeneugten', aldus de schrijver Anton Coolen over het begin van de bezetting. In de Eindhovense straten probeerden de Duitsers een opgewekte stemming te brengen door schetterende marsmuziek, als afwisseling van de 'Achtung-Achtung-berichten' uit hun schallende geluidswagens. Zo gleed Eindhoven de bezetting in.³⁷

In de gemeenteraadsvergadering van 24 juni 1940 sprak burgemeester A. Verdijk over de nieuwe toestand, die in Eindhoven was ingetreden met de Duitse bezetting. Hij bedankte allen, 'die de volgzzaamheid en het goede inzicht hadden getoond, datgene te doen wat nuttig en datgene te laten wat schadelijk kon zijn voor de noodzakelijke goede verhoudingen tussen de Duitse Wehrmacht en de Eindhovense bevolking. (...) Niemand meer dan de bezetter zelf zou het weten te waarderen, dat de stad haar lijden droeg, niet morrend en klagend, maar gelaten, fier en dus correct.' Verdijk appelleerde aan de nuchtere zin voor de werkelijkheid, die zou helpen bij het herstel en de wederopbouw van wat aan economische en maatschappelijke waarden verloren was gegaan.³⁸

Aanvankelijk gedroeg de bezetter dus zich gematigd. Dat was echter van korte duur en langzaam maar zeker veranderde dit. Dat gold ook voor de aanvankelijk nogal meegaande houding van de burgemeester. Dit bleek onder meer bij zijn reactie op een verzoek in april 1941

³² 'Historisch overzicht van de heffing der belasting ex artikel 280 (vroeger 242c) der Gemeentewet in de Gemeente Eindhoven', Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4400, p. 12-13.

³³ *Verslag van den toestand der gemeente Eindhoven*, 1937 p. 25; 1938 p. 26-27; 1939 p. 24-25; 1940 p. 25; in het verslag over 1941-1946 komt een dergelijk lijstje niet voor.

³⁴ *Verslag van den toestand der gemeente Eindhoven*, 1938, p. 7.

³⁵ Raadsvoorstel 1930 nr. 28 (24 januari 1930) tot uitgifte in erfpacht, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 178.

³⁶ Raadsbesluit tot uitgifte in erfpacht (16 november 1936), Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 178.

³⁷ Coolen, *Groei van een stad* (1951), p. 145-146.

³⁸ *Notulen Gemeenteraad* (1940), p.182-183 (24 juni 1940).

van de Eindhovense NSB-kring, mede ondertekend door twaalf horecabedrijven in de stad. Men pleitte voor een verordening waarmee de joden de toegang zou worden verboden tot hotels, restaurants, café's en 'publieke vermakelijkheden'. Namens het Eindhovense college van BenW liet burgemeester Verdijk in een reactie weten niet aan dit verzoek te zullen voldoen. Het college zag de noodzakelijkheid ervan niet in en meende voorts dat het geen kwestie was voor een plaatselijke regeling.³⁹ In oktober van dat jaar werd de burgemeester door de Duitse bezetter beschuldigd van het in bescherming nemen van joden. Ook werd hem verweten dat hij te lichtvaardig bewijzen van goed gedrag had afgegeven aan arbeiders voor het vliegveld Welschap en dat hij had laten het collecteren voor bijzondere noden.⁴⁰ Het resulteerde in de arrestatie van Verdijk in oktober 1941 en vier weken opsluiting in het 'Oranjehotel' in Scheveningen. Weer vrijgekomen hervatte hij zijn taak op het stadhuis, maar al snel werd hij door de bezetter op non-actief gesteld. Hij weigerde zelf ontslag te nemen, maar ontving vervolgens begin 1942 zijn ontslagbrief.⁴¹

Op 5 februari 1942 werd de NSB-er H.A. Pulles benoemd tot zijn opvolger. Op 21 februari 1942 werd hij geïnstalleerd als NSB-burgemeester van Eindhoven. De plechtigheid vond plaats in het Van Abbemuseum.⁴² Bij besluit van Pulles van 25 april 1942 werden de zittende wethouders Van Engeland, Van der Putt, Buskens en Verhagen eervol ontslagen, zulks op bevel van de commissaris-generaal voor Bestuur en Justitie. De burgemeester nam tijdelijk hun taken waar en op 6 juni 1942 werden tot wethouders benoemd de heren Hermens, Seegers, De Bont en Apeldoorn - allen 'de nieuwe orde toegedaan'.⁴³

Een gemeenteraad om hen te controleren was er niet meer. Al in de zomer van 1941 had een verordening van de Duitse bezetter bepaald dat de werkzaamheden van een aantal bestuursorganen moesten 'blijven rusten', waaronder de colleges van B en W gemeenteraden. Dit ging in per 1 september 1941. De burgemeester kreeg de waarneming van de bestuurlijke taken van de wethouders, de raad en de gemeentelijke commissies opgedragen. Hij kon wethouders benoemen en ontslaan, of tijdelijk als zijn plaatsvervanger aanwijzen. Wel moest hij verantwoording afleggen aan de commissaris van de provincie en de secretaris-generaal van het betrokken departement. Deze toezichthouders konden ook van de burgemeester ontslag van een wethouder eisen. In plaats van de gekozen gemeenteraadsleden konden 'raadslieden' worden benoemd 'uit de gezamenlijke volksgenooten, die ingezetenen der gemeente zijn'. In feite was de burgemeester 'nieuwe stijl' een regeringscommissaris.⁴⁴ Toen waren de gevolgen van de bezetting inmiddels ook op andere terreinen al zeer voelbaar.

---

³⁹ Dekkers, *B&W rond de wereldoorlog* (1992), p. 81-82.

⁴⁰ Coolen, *Groei van een stad* (1951), p. 150.

⁴¹ Dekkers, *B&W rond de wereldoorlog* (1992) p. 94-99.

⁴² *Dagblad van het Zuiden* (via Delpher.nl), maandag 23 februari 1942, tweede blad, p. 1

⁴³ *Verslag van de toestand der gemeente Eindhoven 1941 t/m 1946*, p. 7.

⁴⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (2012), p. 331-333; *Verslag van de toestand der gemeente Eindhoven 1941 t/m 1946*, p. 6.

3. Bezettingsjaren

3.1 Vorderingen

“Art.1.

(1) *Bebouwde en onbebouwde gronderven (...) worden, indien nodig, door de Duitse Weermacht door middel van vordering in gebruik genomen.*

(2) *Door het bloote feit der vordering gaat het recht op het uitsluitend gebruik van het onroerend goed over op de Duitse Weermacht.*

Art. 2 Een onroerend goed wordt geacht gevorderd te zijn, wanneer het vorderingsbewijs, volgens het aan deze verordening toegevoegde model, afgegeven is aan de Nederlandsche gemeente, binnen welker gebied het onroerend goed ligt. Door deze Nederlandsche gemeente moet van de vordering onverwijld mededeeling worden gedaan aan den eigenaar van het onroerend goed, alsmede aan hem, die tot het onmiddellijk gebruik daarvan gerechtigd is.”⁴⁵

Vanaf dag één hebben de Duitsers terreinen en gebouwen opgeëist in bezet gebied. Zo ook in Groot-Eindhoven. Vliegveld Welschap werd meteen op 10 mei 1940 gevorderd en bleef tot 17 september 1944 in handen van de Duitse luchtmacht.⁴⁶ In de jaren die volgden zijn veel zeer uiteenlopende zaken gevorderd, variërend van kerkklokken, fietsen en auto's tot paarden, honden en graszoden voor het vliegveld.⁴⁷ In het kader van dit onderzoek interesseert ons vooral de vordering van huizen.

De Duitse bezetter eiste onderdak en klopte daarvoor aan bij de gemeente. Op de gemeentesecretarie in Eindhoven kwam een bureau voor inkwartiering en vordering ten behoeve van de Duitse Weermacht. Enkele ambtenaren werden speciaal belast met het aanwijzen en inrichten van de kwartieren en de werkzaamheden van de Duitse Weermacht, ‘waarvoor de hulp van de gemeente nodig was.’ Op de inkwartiering werd regelmatig controle uitgeoefend en eventuele schade hieruit ontstaan werd opgenomen.⁴⁸ Zoals uit het citaat hierboven blijkt moest de gemeente bij vordering de eigenaar en gebruiker van het pand op de hoogte stellen.

Soms werd een pand maar voor enkele dagen opgeëist, om manschappen te laten overnachten of voor een kortlopende activiteit, zoals een vergadering of een keuring. Daarna werd zo'n gebouw weer vrijgegeven. Andere panden waren voor langere tijd nodig. Behalve om woonhuizen ging het in Eindhoven om scholen, pensions, kloosters, barakken, een pastorie, patronaatshuizen, een weeshuis, maar ook garages, opslagplaatsen en dergelijke. Het aantal panden en terreinen dat gedurende de bezettingsjaren gevorderd werd bedraagt ruim 400.⁴⁹

Het proces van vorderen en weer vrijgeven was niet statisch maar voortdurend in beweging. Het gemeentelijk bureau Inkwartiering en Vordering moest onder meer inboedels inventariseren en panden leegruimen. Meubels werden opgeslagen en bij vrijgave van het gevorderde pand weer teruggebracht.⁵⁰ Er was een systeem van vergoedingen ingesteld voor het gebruik van de gevorderde percelen, geregeld in genoemde verordening 144. De Duitse

⁴⁵ 144. *Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de ingebruikneming van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen ten behoeve van de Duitse Weermacht* (via Delpher.nl), art. 1 en 2.

⁴⁶ Directeur Gemeentewerken aan BenW (8 september 1950), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5148.

⁴⁷ Dit blijkt uit de beschrijving van de inventarisnummers die betrekking hebben op ‘vorderingen’. RHCE, diverse toegangen en inventarisnummers, doorzocht met zoekterm ‘vordering’.

⁴⁸ *Verslag van de toestand der gemeente Eindhoven 1940*, p. 107-108.

⁴⁹ Lijst van gevorderde panden, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5148.

⁵⁰ Dagboeken van Bureau Inkwartiering en Vordering, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nrs. 4268, 4269 en 4270.

Weermacht kon voor de ingebruikname van een pand of terrein schadeloosstelling verlenen. De hoogte daarvan hing samen met de huurwaarde van het pand.⁵¹

Of bij voorkeur leegstaande woningen werden gevorderd, is niet duidelijk. Praktisch gezien moet dit het eenvoudigst zijn geweest. In Eindhoven bleek overigens een aanzienlijke leegstand te bestaan, ondanks een tekort aan woningen. Wellicht sloten aanbod en vraag niet goed op elkaar aan en was bijvoorbeeld de huur aan de hoge kant voor veel woningzoekenden. In zijn boek over Eindhoven's stadsontwikkeling citeert Beekman uit een raadsvergadering van juni 1941. Er werd geconstateerd dat circa 300 'middenstandswoningen' leeg stonden. In de raad werd geopperd om deze aan te passen voor bewoning door twee gezinnen. Langs de Floralaan stond een heel complex, waarvan geen enkel huis verhuurd was.⁵² Hier was een groot aantal panden geruime tijd gevorderd – de even huisnummers 54 tot en met 190, oftewel 67 woningen, en ook 10 garages. Ze werden vanaf oktober, november of december 1940 tot 1 juli 1941 opgeëist, sommige kwamen (iets) eerder weer vrij.⁵³

Hier werden kennelijk leegstaande woningen gevorderd. Maar voor het overige is het niet duidelijk of (veel) bewoonde huizen ontruimd moesten worden voor Duitse soldaten of een Duitse instantie. Ook enkele woningen van joodse eigenaren staan op de lijst van ruim 400 gevorderde panden: het betreft 13 woningen.⁵⁴ Er zijn geen aanwijzingen dat deze bij voorrang zouden zijn gevorderd. Althans, aanvankelijk. In 1942 lijkt dit te veranderen, zoals in een volgende paragraaf zal blijken.

3.2 Joods bezit

Stap voor stap nam de Duitse bezetter maatregelen die de joden in ons land steeds meer beperkingen oplegden en een ernstige aantasting vormden van hun grondrechten. Joden mochten niet meer in overheidsdienst werken, niet meer naar de bioscoop en de universiteit, geen bloeddonor meer zijn, parken en cafés niet meer betreden, zij moesten hun radiotoestellen inleveren en mochten in vrije beroepen alleen nog voor joodse cliënten werken. Begin mei 1942 werden zij verplicht een ster te dragen. En dit zijn slechts enkele voorbeelden, want de lijst van anti-joodse maatregelen is veel langer.⁵⁵

De joden werden sociaal en economisch geïsoleerd en gediscrimineerd, waarbij de Duitse bezetter zijn oog ook liet vallen op hun bezit. Bedrijven werden geliquideerd of beheerd en door niet-joden voortgezet. Joden moesten hun privé-eigendommen en vermogenswaarden laten registreren, wat feitelijk neerkwam op confiscatie.⁵⁶ Vastgoed werd de joden ontnomen door het verplicht onder 'beheer' te stellen. Verordening 154/41 van 11 augustus 1941 bepaalde dat zij hun onroerend goed moesten laten registreren bij de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Dit gold ook voor rechten van opstal, beklemming en vaste huur, alsmede voor hypotheeken. De NGV zou deze bezittingen voortaan beheren. Dit besteedde zij uit aan lokale kantoren van de organisaties als Algemeen

⁵¹ 144. *Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de ingebruikneming van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen ten behoeve van de Duitse Weermacht* (Verordeningenblad via Delpher.nl), art. 3 t/m 7.

⁵² Beekman, Eindhoven, *Stadsontwikkeling 1900-1960* (1982), p. 96.

⁵³ Lijst van gevorderde panden, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5148.

⁵⁴ Dit blijkt uit een vergelijking van de lijsten uit het Eindhoven's archief met die van het Beheersinstituut (Nationaal Archief). Bronnen: Lijst van gevorderde panden, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 5148. Onduidelijk is of die lijst vanaf het begin van de bezetting is bijgehouden; 'Joodsche eigendommen door de Niederländische Grundstückverwaltung in beheer overgenomen' Toeg. 10491, inv.nr. 1887 en NA, lijst met namen en adressen (onder andere Eindhoven), NA, Toeg. 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 28388.

⁵⁵ Te Slaa, '1941. Het masker valt' (2016/2020), p. 488-493 (1941 Lijst van gebeurtenissen).

⁵⁶ Zie voor een uitgebreidere beschrijving: Aalders, *Roof* (1999) Deel II, De roof van het joodse bezit.

Nederlandsch Beheer van Onroerend Goed (ANBO) en Nobiscum. Deze beheerorganisaties waren gerechtigd om de beheerde panden ook te vervreemden, dus om deze over te dragen of te verkopen.⁵⁷ Gerechtigd niet volgens het Nederlands recht, maar volgens de verordening van de Duitse bezetter.

Om hoeveel joods grondbezit ging het in Eindhoven? Een aanwijzing hiervoor geeft een (ongedateerd) lijstje in het Eindhovens archief met de namen van degenen van wie de eigendommen door de NGV 'in beheer waren overgenomen'.⁵⁸ Deze NGV-lijst bevat de artikelnummers (uit de kadastrale leggers) en de namen van de joodse vastgoedeigenaren. Het gaat om 55 personen. Enkel van hen hadden bezit in verschillende kadastrale gemeenten, waardoor zij twee of drie keer op het lijstje voorkomen.⁵⁹ Bijvoorbeeld Salomon Wolf, die bezit had in diverse delen van de stad, namelijk in Strijp (acht huizen), Tongelre (weiland) en Woensel (onder meer drie huizen en in een andere straat vijf). Het blijkt overigens dat hij ook in de gemeente Nuenen enkele huizen bezat, in nog weer een andere (kadastrale) gemeente, die buiten de (bestuurlijke) gemeente Eindhoven viel.⁶⁰ Rekening houdend met deze doublures is de NGV-lijst terug te brengen tot 48 'unieke' joodse eigenaren in Eindhoven.

Een waardevolle aanvulling op deze gegevens vormt de informatie uit een andere bron, namelijk een dossier van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) over het ANBO. Hierin bevindt zich een (evenmin gedateerde) lijst van panden en eigenaren, waarop ook Eindhoven voorkomt. Eindhoven viel waarschijnlijk onder het ANBO-bijkantoor in Den Bosch.⁶¹ Of er ook in Eindhoven zelf een ANBO-kantoor was, is onduidelijk.⁶²

De namen op de NBI-lijst komen grotendeels overeen met het hierboven genoemde overzicht van de NGV. Wel komen er 8 namen op voor die niet op de NGV-lijst staan. Als we die 8 optellen bij de hierboven vermelde 48, komen we op 56 eigenaren. In de regel zijn dit overigens particulieren, dus geen bedrijven. Een uitzondering vormen de NV Knopen- en Baleinenfabriek Wertheim en de Firma M. de Wit.

Een groot deel van de 56 eigenaren bezat één perceel, maar sommigen (veel) meer. Martinus Hijmans uit Blaricum bijvoorbeeld had een belangrijk deel van de Eindhovense Edelweisstraat in bezit, namelijk de nummers 45-63, 66-100, 68-83 en 85-103, kadastraal geregistreerd op vier percelen.⁶³ Ook Paul Haas uit Amsterdam had veel bezit in Eindhoven: Gestelsestraat 61, Helmerslaan 1, 7, 33, 39, 20 en 26, Jan Luikenstraat 2-16 en Nicolaas Beetsstraat 1-27.⁶⁴ Enkele grotere eigenaren waren dus elders woonachtig.

De NGV-lijst en de NBI-lijst, aangevuld met kadastrale gegevens, maken een nadere en meer gedetailleerde bezitsreconstructie van joods grondbezit in Eindhoven mogelijk. Dat zou echter een afzonderlijke studie vergen. In de kadastrale leggers werd het 'beheer' van de NGV als volgt vermeld: 'In beheer overgenomen door de Niederländische Grundstücksverwaltung ing. Par. 7 no. 154/41'. Dat de 'beheerder' ook gebruik maakte van zijn 'recht' om het joods grondbezit te verkopen, komt in een volgende paragraaf aan de orde.

⁵⁷ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 247; 'Exposé over de NGV', p. 4., NA, Toeg. 2.09.16 (NBI), inv.nr. 6675.

⁵⁸ Gezien de datum van de verordening 154/1941 zal het lijstje dateren van op zijn vroegst de zomer van 1941. In: RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887. De artikelnummers zijn na te trekken in het de kadastrale leggers.

⁵⁹ De kadastrale administratie onderscheidt kadastrale gemeenten, vaak kleiner dan de bestuurlijke gemeente. In Eindhoven was sprake van de kadastrale gemeenten Eindhoven, Gestel, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel.

⁶⁰ Zie: Bressers, Louis, 'Gestolen joodse huizen in Nuenen.'

⁶¹ Bestuurders aangesteld over de ANBO aan Militaire Commissie Den Bosch (19 september 1945), NA, Toeg. 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 28602; kadastrale gemeente Gestel, art.nr. 3197 (Joseph Andriessse). Hierop staat aangetekend 'p/a ANBO 's Bosch, O. Dieze 8'.

⁶² Hiervoor zijn geen aanwijzingen, maar wel staat er bij enkele percelen in de *Verkaufsbücher* als beheerder vermeld 'Anbo E.'

⁶³ Kadastrale gemeente Stratum, artikelnummer 4102.

⁶⁴ NA, Toeg. 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 65712.

3.3. Verplicht verhuisd

Voor het 'blijvend of tijdelijk veranderen van woonplaats of van de gewone verblijfplaats' hadden joden sinds september 1941 een vergunning nodig. Dat gold ook voor verhuizen binnen de woonplaats. Een verhuizing zonder voorafgaande vergunning moest aan de plaatselijke politie worden gemeld.⁶⁵ Er zijn tal van dergelijke meldingen geweest van de gemeentesecretarie aan de politie in Eindhoven, waar in 1942 veel joodse gezinnen verhuisden. Phocas Kroon telde 37 brieven, waarin gemiddeld 4 verhuizingen zouden zijn gemeld.⁶⁶ Het bleek daarbij overigens vaak om gezinsleden te gaan. Vaak werd vermeld dat de betreffende personen van joodse afkomst verplicht waren verhuisd, soms 'wegens vordering'.⁶⁷

Zo kreeg de gemeente op 1 mei 1942 het bericht van de *Kommandantur* dat het joodse gezin Klein-de Winter van de Prins Hendrikstraat 32 'heden uit zijn huis moet'. De inventaris mocht men meenemen. 'In dit huis komt een N.S.B. gezin dat uit Hoek van Holland is geëvacueerd', aldus het gemeentelijk bureau Inkwartiering en Vordering.⁶⁸ Het pand stond niet op de lijst van gevorderde percelen, maar het bericht van de gemeente aan de politie spreekt wel van een vordering.⁶⁹

Ook in het geval van de joodse families Koppens en Andriessie bleek het daarom te gaan. Een briefje van 8 juli 1942 vermeldt hun verhuizing als volgt:

"Hierbij wordt U medegedeeld dat onderstaande personen van joodsche afstamming zijn verhuisd wegens uitzetting uit hun woning:

Jacob Koppens, echtgenoot en een kind, van Helmerslaan 9 naar Fuutlaan 9;

Joseph Andriessie, echtgenoot en twee kinderen van Staringstraat 9 naar Hoogstraat 47a."⁷⁰

Deze 'uitzetting' zal te maken hebben gehad met de vordering van deze panden 'met gedeeltelijke inventaris' op 30 juni 1942 door de *Ortskommandantur* Eindhoven.⁷¹ Op 28 juni had deze aan de gemeente laten weten dat de beide panden in beslag waren genomen. De inventaris moest blijven, met uitzondering van beddengoed, linnengoed en verdere enkele kleinere dingen. Die moesten de volgende ochtend, dus de 29^e juni, geruimd zijn. De inventaris werd opgenomen met enkele Duitse officieren nagelopen.⁷² Aangezien het pand officieel was gevorderd, bestond de mogelijkheid van een vergoeding. Dat die er inderdaad kwam, blijkt uit een gemeentelijke bron, namelijk een kaartsysteem met gegevens over gevorderde percelen. De *Wehrmachtsbezirksverwaltung* besliste dat er een schadeloosstelling van 35 gulden per maand zou worden uitgekeerd. Het bedrag werd aan de gemeente betaald, met de kennelijke bedoeling dat de gemeente zou zorgen voor betaling aan de eigenaar.⁷³

Er zijn meer berichten van verplichte verhuizingen. Peter Romijn beschrijft in *Burgemeesters in oorlogstijd* hoe hierdoor grote onrust ontstond onder de joden in Eindhoven. Hij haalt een hogere gemeenteambtenaar aan, die over de kwestie contact had gezocht met het

⁶⁵ Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan burgemeesters (8 oktober 1941); Burgemeester aan hoofd Inspectie Bevolkingsregisters (26 september 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 1887.

⁶⁶ Kroon, *De joodse gemeenschap van Eindhoven* (2010), p. 24-25.

⁶⁷ Diverse briefjes van Gemeentesecretarie, Afd. Bevolking en Militaire Zaken aan hoofdcomm. van Politie (februari – oktober 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 1887.

⁶⁸ Verslag Bureau Inkwartiering en Vordering (1 mei 1942) RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 4269.

⁶⁹ Lijst van gevorderde panden, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 5148.

⁷⁰ Gemeentesecretarie, Afd. Bevolking en Militaire Zaken aan hoofdcommissaris van politie (8 juli 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 1887.

⁷¹ Kaart Helmerslaan 9 en kaart Staringstraat 9 (dossier met kaarten per straat), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nrs. resp. 5181 en 5183.

⁷² Verslag Bureau Inkwartiering en Vordering (28 en 29 juni 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4269.

⁷³ Kaart Staringstraat 9, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 5183.

ministerie van Binnenlandse Zaken. Via de Brabantse commissaris van de provincie werd de Eindhovense burgemeester Pulles hierover ter verantwoording geroepen. Deze gaf aan dat enkele wethouders joden hadden gevraagd 'in het belang van de volkshuisvesting' bij elkaar in te gaan wonen. Aan deze verzoeken was volgens hem 'steeds vrijwillig' voldaan. Volgens de bron uit Eindhoven was dit echter leugen en bedrog: 'Een feitelijke vordering, in de zin van een algemeen Vordeningsbesluit, heeft inderdaad niet plaatsgevonden. De joden werden door de genoemde heeren plus ambtenaar Van Stratum (ook NSB'er) uit hun huis gezet met de verplichting bij elkaar te gaan inwonen. Zoo is de zaak en niet anders. Het kwam voor, dat joden niet eens, maar soms vier maal uit hun huis werden verdreven; met tientallen kwamen zij op het gemeentehuis en huilden van den angst; geen enkele jood heeft zijn woning vrijwillig verlaten. Het behoeft feitelijk niet te worden opgemerkt, dat de vrijgekomen woningen beschikbaar werden gesteld aan NSB'ers of wat er op lijkt.' Binnenlandse Zaken zag echter geen kans om op te treden, anders dan door vragen te stellen.⁷⁴

Volgens de geciteerde (anonieme) gemeenteambtenaar uit Eindhoven waren de verhuizingen dus geen gevolg van vorderingen door de Duitse bezetter. In een aantal gevallen lijken die echter wel een rol te hebben gespeeld. Voor het overige waren er kennelijk de 'verzoeken' van burgemeester Pulles en zijn wethouder.⁷⁵ Voor de joodse bewoners zal het in de praktijk waarschijnlijk weinig hebben uitgemaakt en zal zo'n verzoek van het gemeentebestuur zijn neergekomen op een 'officieuze' vordering, die zij niet konden weigeren.

3.4 'Door joden verlaten woningen'

Op 31 augustus 1942 liet burgemeester Pulles bekendmaken dat woningen die gehuurd waren door joden, 'doch welke door dezen thans zijn verlaten', alleen opnieuw verhuurd mochten worden met toestemming van de Ortskommandant. Eind november van dat jaar moest de burgemeester de *Beauftragte* een overzicht geven van het aantal woningen van 'geëvacueerde joden'. Er werd informatie gevraagd over de voormalige joodse bewoners, de grootte van de woning, de naam van de eigenaar en dergelijke. Ook moest worden vermeld of zich nog meubels in de woning bevonden en zo nee, waar deze dan waren opgeslagen, waar de sleutel van de woning was en of de woning al door nieuwe bewoners was betrokken. De Eindhovense burgemeester Pulles stuurde een lijst met de aantekening dat al deze woningen reeds ter beschikking waren gesteld aan 'arische personen'. Dit was gebeurd met toestemming van de Ortskommandant en hield verband met de grote woningnood in de gemeente.⁷⁶

De genoemde 'evacuatie' van joden en het 'verlaten' van hun woningen verwijst naar de deportaties, die in de zomer van 1942 in Nederland op grote schaal waren begonnen. Behalve over 'evacuatie' werd gesproken over werkverruimingskampen in het oosten, als verklaring voor de oproepen aan de joden en hun gedwongen vertrek. Deze woorden moesten de werkelijke bedoelingen van de Duitse bezetter verhullen: transport van de joden naar de vernietigingskampen, met als tussenstation meestal kamp Westerbork.

Voor de 'door joden verlaten woningen' was kennelijk belangstelling bij zowel de Nederlandse bestuurders als bij de Duitse bezetter. Wellicht woedde er een competentiestrijd over de toewijzing van deze woningen. Begin 1943 bleek de *Beauftragte* in Noord-Brabant 'het uitsluitend beschikkingsrecht' te hebben gekregen over 'alle in dit gewest onbewoonde aan

⁷⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (2012), p. 512.

⁷⁵ Burgemeester aan Commissaris der Provincie (28 oktober 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887.

⁷⁶ Bekendmaking in Dagblad van het Zuiden (31 augustus 1942); *Beauftragte* aan burgemeesters in Noord-Brabant (28 november 1942); Burgemeester aan *Beauftragte* (3 december 1942), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887.

Joden toebehorende woningen'. De huissleutels zouden alleen moeten worden gegeven aan een door de Beauftragte aan te wijzen persoon.⁷⁷

Het wijst op een behoefte aan woonruimte in Eindhoven. Aan de vooravond van de oorlog was er al een tekort geweest, in de bezettingsjaren werd steeds minder gebouwd en er was sprake van vorderingen door de Duitsers. In de zomer van 1943 kwamen er ook nog evacués uit Duitsland bij, slachtoffers van de bombardementen op Duitse steden. Als voorlopig aantal in Eindhoven onder te brengen evacués werd eind augustus 2000 genoemd. Of het er zoveel zijn geweest is onduidelijk, maar dat zij kwamen staat wel vast. Het is aannemelijk dat de druk op de woningmarkt hierdoor nog is vergroot. De burgemeester sprak van een 'zeer precair woningvraagstuk' in Eindhoven.⁷⁸

Er moesten dus huizen vrijgemaakt worden voor de Duitse evacués, waarvoor Nederlandse bewoners hun woningen moesten ontruimen. Meubilair moest achterblijven, zodat de woningen bewoonbaar bleven 'zonder luxueus te zijn'. De achter te laten voorwerpen moesten getaxeed en geïnventariseerd worden, zodat een schadevergoeding kon worden vastgesteld.⁷⁹

De 'door joden verlaten woningen' werden in Eindhoven onder toezicht van de Sicherheitspolizei leeggeruimd.⁸⁰ Het idee was dat de inventaris op een of twee plaatsen in de gemeente zou worden verzameld, door vanuit de gemeente beschikbaar gesteld personeel en onder toezicht van beambten van de *Hausraterfassung*. Daar zouden de meubels dan onder verantwoordelijkheid van de gemeente blijven totdat ze door de *Hausratserfassung* werden afgevoerd.⁸¹

Deze Duitse instantie hield zich bezig met het systematisch afvoeren van joods meubilair in het kader van de M-Aktion, die op 1 januari 1942 van start ging. Ze was een initiatief van Alfred Rosenberg, door Hitler tot *Reichsminister für die besetzten Ostgebiete* benoemd. Hij lanceerde het plan om in beslag genomen meubels naar de op de Sovjet-Unie veroverde gebieden te brengen, voor de ambtenaren die met het beheer van die gebieden werden belast. De uitvoering van de meubelactie werd toevertrouwd aan de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR), die sinds de zomer van 1940 op grote schaal bezig bibliotheken en kunstcollecties had geroofd, onder andere in Nederland. De ERR had per 1 maart 1942 de verantwoordelijkheid voor het leeghalen van joodse huizen gekregen. In de praktijk werden niet alleen meubels, maar complete inboedels geroofd. In een aantal gevallen heeft ook de Wehrmacht huizen en de daarbij behorende inboedel gevorderd.⁸² Dat laatst lijkt het geval te zijn geweest bij de families Andriessse en Koppens: zoals eerder beschreven moest bij de inbeslagname van hun huizen in juni 1942 de inventaris blijven, met uitzondering van beddengoed, linnengoed en verdere enkele kleinere dingen.

---

⁷⁷ Adviesnota (3 januari 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887.

⁷⁸ Bureau Afvoer Burgerbevolking aan Commissarissen Burgerbevolking (21 augustus 1943); Burgemeester aan Ondervakgroep Broodbakkerij (29 augustus 1943); Burgemeester aan commissaris der provincie (9 december 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4286.

⁷⁹ Bureau Afvoer Burgerbevolking aan Commissarissen Burgerbevolking (21 augustus 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4286.

⁸⁰ Burgemeester aan commissaris der provincie (12 mei 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887.

⁸¹ Burgemeester aan Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (7 september 1942), RHCE, Toeg. 10491, (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887. Ook aangehaald door Kroon, *De joodse gemeenschap van Eindhoven* (2010), p. 16.

⁸² Aalders, *Roof* (1999), p.229-230.

3.5 Verkoop van joods vastgoed

Zoals eerder vermeld was de ‘beheerder’ van het joods onroerend goed, de NGV, door de bezetter gerechtigd om percelen te verkopen en dat gebeurde ook. De *Verkaufsbücher*⁸³ bevatten de transacties waarbij joods onroerend goed werd verkocht door de NGV, via beheersorganisaties als het ANBO. Er staan 35 verkochte percelen uit de gemeente Eindhoven in deze boeken, van 30 eigenaren.⁸⁴ Daar lijken twee vergissingen bij te zijn. Dit betreft een vermelding in de *Verkaufsbücher* van een perceel aan de Zeelsterstraat en aan Zielsterstraat bij eigenaar Blomhoff. Dit terwijl er alleen een Zeelsterstraat in Eindhoven bestond en het dus maar om één perceel zal zijn gegaan. Ook werd twee maal het perceel Gestelsestraat 58 vermeld van eigenaar Salomon Andriessse, terwijl in de legger maar één verkoop te vinden is.⁸⁵ Dat brengt het totaal op 33 verkochte percelen van 28 eigenaren. Dit betekent dat de Duitse beheersinstantie van de helft van de 56 joodse huiseigenaren een pand heeft laten verkopen.

Overigens is in officiële documenten meestal sprake van percelen en niet van panden of huizen. Op een perceel kon meer dan één woning staan, zoals hierboven al werd aangestipt. Ook kon een transactie meer dan één perceel betreffen. Het bezit van genoemde Salomon Wolf aan de Eckhartseweg 386-402 werd verkocht aan mevrouw Hermans-Helsloot, die het spoedig weer doorverkocht.⁸⁶ Aangenomen dat ieder even nummer een afzonderlijk adres betrof, ging het hierbij om negen woningen. In dit onderzoek worden de termen perceel, huis en pand door elkaar gebruikt.

Ook het pand Staringstraat 9 van Joseph Andriessse werd verkocht. Het was niet langer gevorderd. Het was weer vrijgegeven, zo blijkt uit de ‘vorderingskaart’ over dit perceel. Er staan twee data opgenomen in de regel ‘vrijgegeven op’, namelijk 1 november 1943 en 7 februari 1944. De datum 7 februari is doorgestreept en zo te zien gecorrigeerd naar 1 november 1943.⁸⁷ De verkoop van het pand vond plaats in april 1944 en de koper was C.C.J. de een, ambtenaar bij de gemeente Eindhoven en fanatiek NSB’er. Als verkoper fungeerde J. J. van Velzen, handelend namens het ANBO, dat op zijn beurt handelde namens de NGV. In het koopcontract stond vermeld dat de NGV het beheer van het onroerend goed had overgenomen van ‘de gerechtigde, zijnde de heer Joseph Andriessse, veehandelaar, wonende te Eindhoven.’⁸⁸ Uiterst schrijnend, wanneer we bedenken dat Joseph Andriessse op dat moment al geruime tijd dood was. Hij was al in het voorjaar van 1943 naar Sobibor gebracht en daar op 14 mei vermoord, evenals zijn vrouw Henriette. Hun dochter Elisabeth kwam om in Auschwitz op 27 augustus 1943. Hun andere dochter en hun zoon overleefden de oorlog.⁸⁹

De Wit kocht het pand voor 7.000 gulden. De verkoper gaf de koper volmacht om de in de openbare registers gestelde aantekening van de beheersovername te laten doorhalen.⁹⁰ Koper De Wit kocht nog meer panden aan uit joods bezit, behalve Staringstraat 9 ook Staringstraat 3 van eigenaar M. Cohen en de huizen aan de Willem de Zwijgerstraat 28, 30 en 32. Deze waren eigendom van resp. I. De Vries, M.M. de Vries en C. de Vries.⁹¹ Dat de Wit er zelf is gaan wonen is niet waarschijnlijk. Na de oorlog verklaarde hij ‘jodenhuizen’ te hebben gekocht

⁸³ <https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html>

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

⁸⁴ ‘Ongeveer’ omdat het de vraag is of in het geval van mede-eigendom van een perceel alle genoemde eigenaren afzonderlijk moeten worden opgevoerd. Bij deze telling is dat niet gedaan.

⁸⁵ *Plattegrond van Eindhoven*, 1941 (herdruk 2015); kadastrale gemeente Strijp, leggerart. 2716 (B. Blomhoff); kadastrale gemeente Gestel, leggerart. 3236 (S. Andriessse).

⁸⁶ *Verkaufsbücher*; Kadastrale gemeente Woensel, leggerart. 6695 (B.E.M. Hermans-Helsloot).

⁸⁷ Kaart Staringstraat 9, RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5183.

⁸⁸ Koopcontract 21 april 1944, kopie in bezit van Frank Andriessse.

⁸⁹ Mededeling Frank Andriessse en *JoodsMonument.nl*.

⁹⁰ Koopcontract 21 april 1944, kopie in bezit van Frank Andriessse.

⁹¹ Verkopen in Eindhoven, *Verkaufsbücher*.

omdat hij op zoek was naar woonruimte. Zowel de huizen aan de Willem de Zwijgerstraat als de huizen aan de Staringstraat werden echter gevorderd door 'de Volkshuisvesting', zodat hij ze zelf niet kon bewonen - 'zodat hij nog niets had'.⁹² Mogelijk verwees hij met 'de Volkshuisvesting' naar een gemeentelijke instantie, die leegstaande woningen toewees aan gegadigden. Dat in Staringstraat 9 een huurder kwam blijkt ook uit het CABR-dossier, dat correspondentie bevat tussen het ANBO en huurders van het pand.⁹³

Kopers van joods vastgoed zoals De Wit werden gevonden door lokale vastgoednetwerken, schrijft Raymund Schütz in zijn proefschrift over het notariaat in de oorlog. Het 'vervreemdingsnetwerk' voor joodse panden bestond uit een informeel stelsel van ANBO-makelaars, lokale huizenhandelaren en tussenpersonen die kopers trachtten te vinden. Zo kwamen de transacties tot stand, waarin ook een notaris een functie vervulde. Lokale handelaren in onroerend goed traden op namens het ANBO, kenden de markt goed en zij schakelden hun lokale netwerken in.⁹⁴ Correspondentie in genoemd CABR-dossier bevestigt dit beeld: een makelaar vroeg het ANBO 'of er nog meer te koop is in Eindhoven, daar ik nog wel wat liefhebbers heb'.⁹⁵ Dat de gemeente hierbij een rol zou hebben gespeeld, is niet gebleken. Het is echter niet onmogelijk dat De Wit als werknemer heeft geprofiteerd van zijn (informele) contacten binnen of met de gemeentelijke organisatie.

Een van de vragen die hier worden onderzocht is of ook de gemeente Eindhoven tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht uit joodse bezit. Dat lijkt niet het geval te zijn geweest. De gemeente wordt niet als koper in de Verkaufsbücher genoemd. Evenmin zijn daar aanwijzingen voor in de overzichten van gemeentelijke grondaankopen, die ook tijdens de bezettingsjaren werden aangelegd. Hierop komen als verkopers geen joodse eigenaren van de hierboven besproken NGV- en/of ANBO-lijst voor, en evenmin deze beheersinstanties zelf.⁹⁶ Een aankoop door de gemeente, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht wel gebeurde, heeft kennelijk in Eindhoven niet plaatsgehad.

Maar uit een toevallige archiefvondst blijkt dat er wel sprake is geweest van de *voorbereiding* van een dergelijke transactie. In de naoorlogse processtukken over de hierboven besproken oorlogskoper De Wit is een briefje aangetroffen dat daarop wijst. Een makelaar uit Eindhoven liet het ANBO in Den Bosch eind april 1944 weten dat het pand Laagstraat 239 te door hem was verkocht aan De Wit. Ook wachtte hij nog steeds op het briefje, wat er nog meer te koop was in Eindhoven, 'daar ik nog wel wat liefhebbers heb'. Er was dus kennelijk animo om panden van het ANBO te kopen. Het ANBO antwoordde nog dezelfde dag dat het perceel Laagstraat 239 inmiddels was verkocht aan de gemeente Eindhoven. De verkoop was echter afhankelijk van de goedkeuring van de commissaris van de provincie Brabant.⁹⁷

Het pand stond op naam van Leentje de Vries uit Amsterdam. Toen over de mogelijke verkoop van haar bezit werd gesproken leefde zij al niet meer. Zij was op 11 juni 1943 vermoord in Sobibor.⁹⁸ De verkoop van haar huis lijkt niet te zijn doorgedaan. De kadastrale legger laat geen overschrijving zien naar een andere eigenaar en evenmin staat het adres in de Verkaufsbücher.⁹⁹ Waarop de transactie is afgeketst, is niet duidelijk. Ook in het gemeentelijk archief is hierover geen informatie aangetroffen.

---

⁹² Verklaring De Wit in proces-verbaal van 16 november 1946, NA, Toeg. 2.09.09 (CABR), inv.nr. 45265.

⁹³ Makelaar aan ANBO (27 april 1944); ANBO aan makelaar (27 april 1944), NA, CABR, inv.nr. 45265.

⁹⁴ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 239, 246-248.

⁹⁵ Makelaar aan ANBO (27 april 1944), Toeg. 2.09.09 (CABR), inv.nr. 45265.

⁹⁶ Jaarverslagen gemeentewerken 1941 t/m 1944, RHCE, Toeg. 10161 (Gemeentewerken Eindhoven), inv.nrs. 23 t/m 26.

⁹⁷ Makelaar aan ANBO (27 april 1944); ANBO aan makelaar (27 april 1944), NA, Toeg. 2.09.09 (CABR), inv.nr. 45265.

⁹⁸ *Joodsmonument.nl*

⁹⁹ Kadastrale gemeente Gestel, leggerart. 3960 (L. de Vries).

3.6 Onteigening?

Soms wordt het zogenaamde beheer van joods onroerend goed of de verkoop tijdens de bezetting ‘onteigening’ genoemd. Onder andere Pointer en De Monitor gebruiken deze term. Dit kan echter tot verwarring leiden. Weliswaar heeft het woord een algemene betekenis van ‘een persoon van de eigendom over iets ontzetten’¹⁰⁰, iemand iets afnemen dus. Maar voornamelijk verwijst de term naar het ‘opeisen’ van grond in verband met ruimtelijke planvorming. Onteigening is een begrip uit het ruimtelijkeorderingsrecht. Dat werkt als volgt.

Voor de realisatie van projecten zoals de bouw van een woonwijk of de aanleg van een kanaal, weg of spoorlijn heeft een gemeente of andere instantie in de regel bouwgrond nodig. Die wordt bij voorkeur aangekocht, want dan kan de gemeente er zonder langdurige procedures direct over beschikken.¹⁰¹ Dan spreken we van verwerving langs minnelijke weg, dus zonder juridische procedures. Maar lukt dat niet, dan kan een onteigeningsprocedure volgen om de grond in eigendom te verkrijgen. Met de motivering dat het algemene belang sterker weegt dan het individuele belang moet de particuliere grond- of huiseigenaar wijken voor het bouwproject. In een wet is vastgelegd volgens welke spelregels zo’n onteigening dient te gebeuren. De eigenaar geniet rechtsbescherming en een belangrijk onderdeel daarvan is schadeloosstelling.

Onteigening kent in ons land een lange historie. Al rond 1600 kon in Amsterdam de stedelijke overheid dit instrument inzetten bij de stadsuitbreiding. Sindsdien werd het steeds verder ontwikkeld en kwam in 1851 de Onteigeningswet tot stand. Wanneer een grondeigenaar en de overheid geen overeenstemming kunnen bereiken over de overdracht van grond, biedt de wet mogelijkheden om dit op te leggen. In de wet staan ook waarborgen met het oog op de rechtszekerheid rond de onteigening. Die hebben betrekking op de te volgen procedure en de criteria om onteigening aanvaardbaar te maken. De waarborgen betreffen ook de vaststelling van de schadeloosstelling.¹⁰²

Onteigeningen voor bouwplannen deden zich ook in Eindhoven voor. Zoals hierboven beschreven werden er in de jaren twintig en dertig tal van bouwprojecten uitgevoerd. Voor die projecten heeft de gemeente veel grond verworven, enerzijds door minnelijke aankoop, anderzijds ook vaak met behulp van onteigening. Het archief bevat hierover talrijke dossiers.¹⁰³

Tijdens de bezettingsjaren gingen bouwprojecten door. Men ondervond daarbij echter wel problemen, onder andere vanwege materiaalgebrek. Dat zorgde voor grote vertraging, bijvoorbeeld bij de bouw van een brug over de Dommel en de woningbouw in de Klein Tongelresche Akkers. Ook de verwerving van grond werd in die jaren door de gemeente voortgezet. Zij bleef aankopen, in 1942 zelfs op grote schaal: ‘Zeer levendig was de aankoop van grond, een en ander uiteraard verband houdende met de hangende onteigeningen, als Gestel-Stratum, Rondweg etc. In totaal werd aangekocht 186.862 m² grond, al of niet met opstand. De meeste aankopen werden kabinet behandeld.’¹⁰⁴

Er liepen tijdens de bezetting ook enkele onteigeningszaken en deze procedures sleepten zich voort. In 1943 waren het er zeven: Doorbraak Vestdijk-Bleekstraat, Complex Klein Tongelresche Akkers, Nieuw Raadhuis, Hoekpunten Stratumschedijk-Geldropscheweg-Bilderdijklaan, Complex Gestel-Stratum, Rondweg en Industrierrein Oud Eindhovensch Kanaal.¹⁰⁵ Er werd geklaagd over de lange looptijd van de procedures. ‘In deze tijden’ stuitte het

¹⁰⁰ Dikke Van Dale (2020).

¹⁰¹ Mededeling van de heer Claassen (19 november 2020), jurist met specialisatie onteigening en jarenlange ervaring daarmee in Eindhoven.

¹⁰² Struiksma, Jan, *Het systeem van het ruimtelijke orderingsrecht* (2008), p. 4,12, 288.

¹⁰³ Website RHCE, de zoekterm ‘onteigening’ levert zeer veel treffers (inventarisnummers) op.

¹⁰⁴ Jaarverslag Gemeentewerken 1942, RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken), inv.nr. 24, p. 1, 50.

¹⁰⁵ Jaarverslag Gemeentewerken 1943, RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken), inv.nr. 25, p. 46.

verzamelen van de vereiste gegevens veelal op ongehoorde moeilijkheden.¹⁰⁶ We laten deze procedures voor wat ze waren. Ze worden hier slechts aangehaald om te laten zien dat de onteigeningen verband hielden met bouwprojecten, dus met planologische ontwikkelingen.

Onteigening in deze specifieke zin verwijst dus naar een procedure met rechtsbescherming voor de eigenaar, waaronder de mogelijkheid van bezwaar en beroep en het recht op een schadeloosstelling. Deze specifieke betekenis van ‘onteigenen’ past niet bij de handelingen van de Duitse bezetter jegens joods grondbezit. Het verplichte ‘beheer’ van joods eigendom door de NGV was totaal iets anders en had hier niets mee te maken. Dat geldt nog veel sterker voor de verkoop van joods onroerend goed. Het was een onbekend en ongekend fenomeen, dat compleet buiten de Nederlandse rechtsorde viel.

Onteigening is een te milde, formeel en feitelijk misplaatste term voor wat daar gebeurde. Het zogenaamd beheren van het vastgoed was een van de vele anti-joodse maatregelen, met de intentie de joden hun bezit af te nemen. Dit zonder rechtsbescherming en schadeloosstelling, zonder een juridische basis – al moesten de Duitse verordeningen daarvoor doorgaan. Een meer passende term voor dit optreden is ‘roof’, door eerdere onderzoekers al veelvuldig gebruikt.¹⁰⁷ Bij onteigenen gaat het om een specifiek perceel, dat nodig is om een plan te realiseren. Het gaat *niet* om een specifieke groep eigenaren. Bij de maatregelen van de bezetter was het andersom: het ging om maatregelen tegen de joden. Wat zij bezaten werd hen afgenomen, werd van hen geroofd.

3.7 Van de leggers afgevoerd

“BEKENDMAKING

Hiermede wordt ter algemeene kennis gebracht, dat alle puin en restanten van opstallen, veroorzaakt door het bombardement van Eindhoven dd. 6 December 1942, krachtens het bepaalde in het Besluit Wederopbouw II, door den Algemeen Gemachtigde voor den Wederopbouw en voor de Bouwnijverheid, onteigend zijn ten name van de Gemeente Eindhoven.

De Rayonvertegenwoordiger der Wederopbouw, Ir. A.J. de Boef.”¹⁰⁸

Op 8 december 1942 verscheen dit bericht in Het Dagblad van het Zuiden. Het ging over een wel heel bijzondere vorm van onteigening, namelijk van puin. Twee dagen eerder was Eindhoven doelwit geweest van een bombardement door de Britse luchtmacht. Dit was gericht tegen Philips, maar richtte ook in de omgeving van het bedrijf grote schade aan. Bij dit ‘sinterklaasbombardement’ kwamen 138 mensen om en werden grote verwoestingen aangericht. De winkelstraat De Demer was het zwaarst getroffen met 23 doden en 78 totaal vernielde panden.¹⁰⁹

Daags na het bombardement werd een Rijksbureau Wederopbouw in Eindhoven gevestigd, namens de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw. Meteen waren de getroffen panden onteigend ten bate van de gemeente. Het rijksbureau zou de ruïnes doen afbreken, de materialen vervoeren en opslaan.¹¹⁰ In de kadastrale leggers vinden we deze

¹⁰⁶ Seylhouwer aan v.d. Biesen (10 juni 1944), RHCE (Gemeentebestuur Eindhoven), Toeg. 10491, inv.nr. 200.

¹⁰⁷ Enkele voorbeelden: L. de Jong (deel 5-1, 1974, pa.g 554 en 575); Aalders, *Roof* (1999); Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog* (2013); Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen* (2015); Te Slaa, *Immorele aanslag* (2017) en Boerboom, *Beroofd volgens de regels* (2020).

¹⁰⁸ Bekendmaking in de krant (8 december 1942), RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken), inv.nr. 181; ook te zien via *Delpher.nl* (Dagblad van het Zuiden 8 december 1942, p.3)

¹⁰⁹ Van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven* (2020), p.405; Van den Boomen, *De vierkante meter* (2004), p. 71.

¹¹⁰ Directeur Gemeentewerken aan diverse personen (7 december 1942), RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken), inv.nr. 181.

afbraak vermeld als 'dj 1943 slooping'.¹¹¹ Het ging hierbij dus om de restanten van de opstallen die op het perceel stonden en niet om de ondergrond. De onteigening daarvan gebeurde later.

De door het bombardement verwoeste panden werden vanaf 1 januari 1943 van de kadastrale leggers afgevoerd als 'gebouwd' en voortaan beschouwd als 'ongebouwd'. Dit had gevolgen voor de straatbelasting, die immers bestond uit de componenten gebouwd en ongebouwd. De gemeente informeerde in Middelburg en Rotterdam welke gedragslijn daar was gevolgd. In die plaatsen waren immers ook veel panden verwoest. Uit Middelburg kwam de reactie dat de gemeente alleen straatbelasting hief van *gebouwde* eigendommen. Per 1 januari 1941 kwam het 'gebouwd' van alle verwoeste eigendommen niet meer als zodanig in de kadastrale leggers voor en werden de betreffende eigenaren niet meer in de straatbelasting aangeslagen. Rotterdam legde voor de door oorlogsgeweld verwoeste opstallen voor het daaropvolgende jaar een aanslag op naar de belastbare opbrengst *ongebouwd*. Dit gebeurde voorzover geen onteigening ten behoeve van de wederopbouw van de stad plaatsvond.¹¹²

Kennelijk is die werkwijze ook in Eindhoven gevolgd, gezien de opmerking bij de begroting voor 1944 van het Stratenbedrijf. 'De opbrengst der straatbelasting is ± 40.000,- minder geraamd dan in 1943, daar de panden, welke door de bombardementen van 6 December 1942 en 30 Maart 1943 verwoest werden, van de kadastrale leggers werden afgevoerd.'¹¹³ Ook voor 1944 werd deze lijn gevolgd.¹¹⁴

In februari 1944 besloot de gemachtigde voor de wederopbouw en voor de bouwnijverheid 'in beginsel' tot onteigening van een aantal percelen en gedeelten van percelen. Nadat het puin van de verwoeste opstallen meteen na het bombardement van 6 december 1942 was onteigend, kwamen nu de percelen zelf aan de beurt. De onteigeningsstukken werden ter inzage gelegd en belanghebbenden kregen de gelegenheid hun eventuele bezwaren tegen de onteigening kenbaar te maken. Een en ander werd officieel bekendgemaakt in de krant en aangeplakt op het gemeentehuis.¹¹⁵ Op de lijst van te onteigenen panden stonden 79 percelen, veel huizen, winkelhuizen, verder een werkplaats, bakkerij, slachterij, drukkerij, magazijn, rijwielstalling en garage. Onder de eigenaren van het onroerend goed waren ook joden: Hartog Groenewoudt (huis, erf), firma de Wit en Co, Bendik Wijnbergen e.c. Bij hen stond vermeld 'in beheer genomen door de Niederländische Grundstücksverwaltung'.¹¹⁶

De wederopbouw van de Demer duurde vervolgens nog jaren. Tijdens de bezetting werden al plannen gemaakt voor de wederopbouw, die vervolgens in een bredere context werd geplaatst. De straat werd in zijn geheel een meter of tien naar het oosten geschoven en bijna helemaal recht getrokken. De meeste nieuwe panden dateren uit 1952, en in april 1956 werd het laatste pand opgeleverd.¹¹⁷ Het voert in dit verband te ver om de *ins en outs* van de onteigeningsprocedure in detail te beschrijven. Onteigening na bombardementen kwam ook elders voor, zoals het onderzoek in Rotterdam heeft laten zien.¹¹⁸ Deze gebeurde ten behoeve van de wederopbouw van verwoest gebied, dus als een planologische maatregel in bijzondere omstandigheden. Met anti-joodse maatregelen had deze onteigening niets te maken.

¹¹¹ Enkele voorbeelden: kadastrale gemeente Eindhoven, artikelnrs. 908 (B. Wijnbergen e.c.), 1412 (Firma M. de Wit) en 2133 (H. Groenewoudt).

¹¹² Burgemeester aan burgem. Rotterdam en Middelburg (9 maart 1943); Burgemeester Middelburg aan burgemeester Eindhoven (22 maart 1943); De administrateur aan de afd. Regeling Belastingen Rotterdam (24 maart 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1696.

¹¹³ Memorie van toelichting bij de begroting van het Stratenbedrijf voor 1944, RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken Eindhoven), inv.nr. 71.

¹¹⁴ Adviesnota van Afd. VII (11 juli 1945), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 1696.

¹¹⁵ Algemeen gemachtigde aan burgemeester (24 februari 1944); Onteigeningsplan Demer I; Bekendmaking (28 februari 1944), Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 2515.

¹¹⁶ Lijst van onteigende percelen (14 augustus 1944), Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 2515.

¹¹⁷ Van den Boomen, *De vierkante meter* (2004), p. 95, 114-118.

¹¹⁸ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel* (2020), p. 11-12.

4. Naoorlogs Eindhoven

4.1 Stad onder druk

Als onderdeel van de operatie *Market Garden* werd Eindhoven op 18 september 1944 door de geallieerden bevrijd. De vreugde was vanzelfsprekend groot. Die werd echter de volgende dag wreed verstoord door een hevig Duits bombardement, waarbij 227 mensen omkwamen en ruim 800 gewond raakten.¹¹⁹ Dit was niet de eerste aanval op de stad. In een eerdere paragraaf kwam al het 'sinterklaasbombardement' van 6 december 1942 ter sprake. Ook een Britse aanval van 30 maart 1943 veroorzaakte dodelijke slachtoffers en gewonden. Tijdens de bezetting hebben deze drie zware en twintig lichtere bombardementen in Eindhoven meer dan 500 slachtoffers gemaakt. Als gevolg van oorlogshandelingen werden in totaal ongeveer 600 panden totaal verwoest en 500 zwaar beschadigd.¹²⁰

Het zuiden van Nederland was vrij, maar de rest van Nederland nog niet. Deze situatie duurde langer dan gehoopt en verwacht en dat zette het zuiden onder druk. Aan alles was gebrek en tegelijkertijd moesten grote groepen mensen worden opgevangen. Vanaf oktober 1944 kwamen er tienduizenden evacués uit de frontgebieden. Dit zorgde in sommige Noord-Brabantse gemeenten voor een verdubbeling van de bevolking. De evacués werden opgevangen bij particulieren, in fabrieken, scholen en dergelijke. De bezetters waren verdwenen, maar nu hadden de bevrijders veel panden gevorderd, waardoor de evacués regelmatig in armoedige onderkomens moesten verblijven. In het najaar van 1944 ging het om duizenden.¹²¹ Eindhoven zou er in totaal zo'n 10.000 tijdelijk onderbrengen.¹²²

Bij de bevoorrading gaven de geallieerden voorrang aan de oorlogsinspanning voor de verdere bevrijding van Nederland. De noden van de burgerbevolking in het al bevrijde gebied kwamen op de tweede plaats. Rantsoenen verslechterden, met als dieptepunt de maanden oktober en november 1944. De stemming in Eindhoven werd gespannen en ontladde zich op 21 november in een straatbetoging, waar werd bedreigd met een staking. Door de aankomst van vijftig vrachtauto's uit Brussel met extra rantsoenen kon de onrust gedempt worden.¹²³

Begin 1945 kwam ook de stroom gerepatrieerden op gang, veel groter dan vooraf gedacht was. Eindhoven fungeerde als opvangcentrum, hoewel dit elders in het zuiden gepland was. Daar was echter te veel verwoest om er de geplande opvang te kunnen verzorgen en Eindhoven was het dichtstbijzijnde alternatief. Uiteindelijk kreeg de stad in de loop van 1945 70.000 repatrianten te verwerken, onder wie zo'n 3.000 afkomstig uit Eindhoven zelf. De mensen kwamen per trein en per vliegtuig. De meesten van hen werden opgevangen in het Philips Veemgebouw, het grootste opvangcentrum voor repatrianten in het zuiden. Vervolgens werden zij ingekwartierd in de stad elders in de provincie, dan wel direct doorgestuurd naar hun bestemming.¹²⁴

Eindhoven lag gunstig door de aanwezigheid van het vliegveld Welschap en de spoorverbinding. Mede hierdoor kwamen in de stad vanaf eind april 1945 veel zwaar ondervoede en zieke joodse overlevenden uit de concentratiekampen aan. Zij ontvingen geen voorkeursbehandeling. Men vond dat gezien de schaarse middelen en ten opzichte van de Eindhovense bombardementsslachtoffers niet rechtvaardig.¹²⁵

Naast de overlevenden uit de concentratiekampen waren er verschillende andere groepen slachtoffers: opgedokenen uit de onderduik, terugkeerders uit tewerkstelling in

¹¹⁹ Van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven* (2020), p. 410.

¹²⁰ Van Schagen, *Acht eeuwen Eindhoven* (2020), p. 402, 405-406.

¹²¹ Van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen' (2002), p. 41

¹²² Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 192.

¹²³ Van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen' (2002), p. 41

¹²⁴ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 128, 192.

¹²⁵ Van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen' (2002), p. 47.

Duitsland, maar ook bombardementslachtoffers uit Eindhoven zelf. Er vormden zich voor deze groepen diverse hulpverleningsinstanties. Al deze mensenstromen werden formeel gecoördineerd van gemeentewege, maar feitelijk liep het heel wat minder gestroomlijnd. Er liepen nogal wat lijnen door elkaar heen bij de hulpverlening aan oorlogsslachtoffers in het Eindhovense.¹²⁶ Er ontstonden spanningen tussen de verschillende organisaties, over wie de leiding had, wie de hulpverlening mocht of moest uitvoeren, maar ook over de vraag wie er recht had op hulp.¹²⁷ Toen heel NL was bevrijd kwam de stroom repatrianten echt op gang.¹²⁸

Dat deze grote toestroom van mensen een druk legde op de situatie in Eindhoven, spreekt voor zich. Het was een enorme operatie die veel organisatietalent vergde. Er was behoefte aan voeding, kleding en onderdak. Dit betekende dat ook de druk op de woningmarkt voortduurde. Voor terugkeerders was dat geen gunstige situatie. In juli 1945 keerde de joodse huisarts David Slager terug naar Eindhoven. Hij bezat er een huis, maar dat was niet meteen beschikbaar. Het pand was gevorderd door een Britse militair die niet bereid bleek tenminste het woongedeelte vrij te maken. David Slager was genoodzaakt om met zijn kinderen voorlopig van het ene adres naar het andere te zwerven.¹²⁹

4.2 'De groote ramp'

Van de 570 joden die aan het begin van de oorlog in Eindhoven woonden zijn er 251 vermoord, voornamelijk in Auschwitz en Sobibor. Daarnaast zijn ook 23 joodse patiënten van het Rijkskrankzinnigengesticht aan de Boschdijk omgebracht. Tijdens de oorlog hadden zich nog 339 joden in Eindhoven gevestigd, vooral afkomstig uit andere plaatsen in Nederland, om bij familie te komen wonen. Zo arriveerde er in mei 1942 een groep joodse medewerkers van Philips Hilversum met hun gezin naar Eindhoven. Van hen zijn er 66 vermoord. Hoewel Philips haar joodse medewerkers beschermde bij het Philips-Kommando in Vught, zijn van de 89 Eindhovense joden alsnog 39 personen omgekomen. Vooral tijdens de hongermarsen na de ontruiming van de het vrouwenkamp Reichenbach, waar ze op 3 juni 1944 naartoe waren getransporteerd.

Aangenomen kan worden dat de meeste slachtoffers na een oproep naar Westerbork zijn gereisd. Het totale aantal slachtoffers dat ondergedoken was en werd ontdekt of verraden is niet bekend. Uit de getuigenissen van nabestaanden is gebleken dat er 17 slachtoffers in onderduik zijn verraden en 21 ontdekt, al of niet door verraad. Van 5 slachtoffers is bekend dat ze opgepakt zijn tijdens hun vlucht naar het buitenland.

In totaal is 37% van de joodse Eindhovense inwoners om het leven gebracht. Eindhoven is daarmee samen met Tilburg een van de middelgrote steden met het laagste percentage slachtoffers, afgezet tegen het landelijk percentage van 75. Velen zijn gered doordat zij een goede band met niet-joodse inwoners hadden en op een onderduikadres de oorlog hebben overleefd. Ook zouden de Duitsers in Eindhoven niet zo fanatiek zijn geweest in het opsporen en arresteren van de joden. Zo zijn er geen aanwijzingen gevonden van grootschalige razzia's, zoals die in andere steden hebben plaatsgevonden.¹³⁰

Dit neemt niet weg dat het verlies enorm was en dat veel joodse families in Eindhoven slachtoffers hadden te betreuren. Misschien hadden ze de bevrijding aanvankelijk nog de hoop dat de 'afwezigen' terug zouden keren. Maar dat gebeurde zelden. Meestal kwam er na verloop van tijd, soms pas na jaren, een overlijdensbericht van het Rode Kruis. Uit de familie van Frank Andriessse zijn uiteindelijk 42 personen niet teruggekomen.

¹²⁶ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 193.

¹²⁷ Van den Oord, 'Brabants hoop in bange dagen' (2002).

¹²⁸ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 134.

¹²⁹ Bader, *Kroniek van 'n Vervolging* (2018), p. 335-336.

¹³⁰ *Ze waren onze burens* (2014), p. 12-13.

Ook in de joodse (Nederlands Israëlitische) gemeente in Eindhoven was er groot verdriet door het verlies van dierbaren, ‘de groote ramp’.¹³¹ De eerste kerkenraadsvergadering na de bevrijding vond plaats op 21 januari 1945. Een van de leden vroeg zich af of er niets gedaan werd tegen het antisemitisme. De voorzitter antwoordde dat ‘hier moeilijk iets tegen gedaan kan worden indien dit aanwezig is’ en vervolgde dat ‘het laatste woord hierover zal nog wel gesproken zou worden’.¹³²

De joden die na de oorlog van onderduikadressen en uit kampen naar Eindhoven terugkeerden, voelden zich vaak niet welkom. Velen zijn daarom binnen enkele jaren geëmigreerd, vooral naar Israël.¹³³ Ook elders in het land wachtte joodse oorlogsslachtoffers niet zelden een kille ontvangst en konden ze op weinig begrip rekenen voor wat zij hadden doorgemaakt. In de literatuur zijn hiervan verschillende voorbeelden te vinden.¹³⁴ In het kader van dit onderzoek interesseert ons vooral de manier waarop de gemeente Eindhoven zich jegens terugkeerders en slachtoffers heeft opgesteld.

4.3 Achterstalligheid?

Na de bevrijding van Eindhoven begon men bij de gemeente meteen met ‘zuiveringen en rechtsherstellen’, aldus het jaarverslag van de dienst Gemeentewerken. In de bezettingsjaren waren bij die dienst verschillende ‘meer of minder politiek-onbetrouwbare elementen’ terechtgekomen. In september 1944 werden zij met onbepaald verlof gestuurd, om ‘de houding van deze personen gedurende den bezettingstijd’ te onderzoeken.¹³⁵ Vermoedelijk zal dit elders binnen de gemeente vergelijkbaar zijn gegaan.

Nadat op 18 september de geallieerde bevrijders in Eindhoven waren gearriveerd, kwam de in 1942 ontslagen burgemeester Verdijk naar het stadhuis en ging weer aan het werk. Hij omringde zich weer met zijn eigen wethouders. Een ministersbesluit regelde de instelling van tijdelijke gemeenteraden. In Eindhoven werd waarvoor op 16 augustus 1945 gestemd, volgens een speciale procedure met kiesmannen. De eerste vergadering van die tijdelijke raad vond plaats op 24 september van dat jaar.¹³⁶

Zoals hierboven is beschreven stond de stad onder druk door de aanwezigheid van de geallieerden, evacués, repatrianten en andere terugkeerders. Dit zal de gemeentelijke organisatie zeker onder spanning hebben gezet. Desondanks zal men hebben geprobeerd zo snel mogelijk het normale leven te hervatten. Daarbij hoorde orde op zaken stellen, onder meer op financieel gebied. Er zullen weer belastingaanslagen zijn uitgestuurd, waaronder die voor de straatbelasting.

Heeft de gemeente Eindhoven na de bevrijding ook aanslagen straatbelasting aan joodse huiseigenaren opgelegd vanwege achterstalligheid tijdens de jaren vanaf 1942, toen de grootschalige deportaties begonnen? Of met andere woorden, kregen zij (of hun erfgenamen of bewindvoerders) na de bevrijding nog een rekening gepresenteerd voor de straatbelasting over de jaren 1942, 1943 en/of 1944? Dit is een van de vragen die in deze studie worden onderzocht. Zoals eerder vermeld deden zich in Amsterdam (erfpacht) en Den Haag (straatbelasting)

¹³¹ Zo genoemd door een van de kerkenraadsleden, Notulenboek Nederlands Israelitische gemeente Eindhoven, vergadering 14 april 1946.

¹³² Notulenboek Nederlands Israelitische gemeente Eindhoven, vergadering 21 januari 1945.

¹³³ *Ze waren onze burens* (2014), p. 13.

¹³⁴ Onder andere: Bossenbroek, *De Meelstreek* (2001); Citroen, *U wordt door niemand verwacht* (2021); Lipschits, *De kleine sjoa* (2001); diverse hoofdstukken in Piersma, *Mensenheugenis* (2001); diverse hoofdstukken in Kristel, *Polderschouw* (2002).

¹³⁵ Jaarverslag Gemeentewerken 1944, p. 1 en 5, RHCE, Toeg. 10161 (Dienst Gemeentewerken), inv.nr. 26.

¹³⁶ Coolen, *Groei van een stad* (1951), p. 175, 184.

dergelijke gevallen voor. In Rotterdam zijn geen aanwijzingen gevonden voor naheffingen van erfpachtcanon en/of straatbelasting en voor Utrecht geldt hetzelfde.

Tijdens de bezetting was het onderwerp van de gemeentelijke lasten kort aangeroerd in een schrijven van het ministerie van Binnenlandse Zaken. In een brief van oktober 1943 vroeg secretaris-generaal Frederiks gemeenten om een opgave van kosten samenhangend met het wegvoeren van joden. De vorderingen van openbare nutsbedrijven bij op transport gestelde joden moesten worden voldaan door de N.V. Lippmann, Rosenthal en Co. te Amsterdam. Hier moesten joden hun tegoeden en waardevolle voorwerpen inleveren. Over de nog openstaande gemeentelijke belastingvorderingen op weggevoerde joden zou te zijner tijd door de commissaris-generaal voor Financiën en Economische Zaken een beslissing worden genomen.¹³⁷ De brief vermeldt geen specifieke (gemeentelijke) belasting. Het is onduidelijk of het departement ooit die beslissing heeft genomen, want een document hierover is niet aangetroffen.

Of de gemeente Eindhoven na de oorlog naheffingen heeft opgelegd wegens achterstalligheid, is in de gemeentelijke archieven moeilijk na te gaan. De uitvoeringsadministratie van de straatbelasting uit de jaren veertig bestaat niet meer. Deze is op basis van Archiefwet vernietigd, evenals dat in andere gemeenten gebeurde. De basis daarvoor was de *Lijst van voor vernietiging in aanmerking komende stukken in gemeentearchieven* van 24 augustus 1983.¹³⁸ Het Eindhovens archief bevat wel dossiers over straatbelasting, bijvoorbeeld over beroepszaken tegen de heffing uit verschillende perioden. Die gaan over belastingplichtigen die de aan hen opgelegde aanslag aanvechten. Naoorlogse beroepszaken van joodse huiseigenaren tegen een naheffing zijn in deze dossiers echter niet aangetroffen.¹³⁹

Overigens berust er wel een navordering voor *personele* belasting in een andere bron, namelijk een beheersdossier. Het betreft het beheer van het vermogen van Esther Jesaijes, weduwe van S. Caneel. De belastingschuldige was Wed. S. Caneel en over het jaar 1943 was zij een bedrag van f 38,88 schuldig. Zij was overleden, maar de 'schuld' stond wel op haar naam. Gezien het formulier was dit echter een rijksbelasting.¹⁴⁰

Terug naar de straatbelasting. Vanwege het ontbreken van stukken over de heffing van straatbelasting zijn tal van andere bronnen bekeken die betrekking hebben op financiële zaken, zoals de gemeentelijke begroting en jaarrekening, bevelschriften tot betaling, notulen van commissies die zich bezighielden met de gemeentelijke belastingen en dergelijke. **Hierin is geen informatie aangetroffen over een eventuele navordering, die wegens achterstalligheid zou zijn opgelegd aan joodse huiseigenaren.**

Zoals hierboven beschreven waren na de bombardementen verwoeste panden als 'gebouwd' afgevoerd en bleef alleen de belastbare opbrengst ongebouwd bestaan, terwijl de belastbare opbrengst van gedeeltelijke verwoeste percelen naar rato (van de onbruikbaarheid) werd verminderd.¹⁴¹ Over de straatbelasting werd verslag gedaan in de jaarrekeningen van het Stratenbedrijf.

¹³⁷ Federiks (Departement van Binnenlandsche Zaken) aan burgemeesters (22 oktober 1943), RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1887.

¹³⁸ Mededeling Relatiebeheer van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (per mail, 8 oktober 2020).

¹³⁹ In Den Haag vormde de aanwezigheid van 9 bezwaar/beroepsdossiers de aanwijzing dat daar naheffingen zijn opgelegd voor straatbelasting en erfpacht. Zie: Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017).

¹⁴⁰ Op het formulier staan ook grondbelasting, inkomstenbelasting, vermogensbelasting en omzebelasting als opties vermeld. Vordering van de ontvanger der directe belastingen te Eindhoven (23 april 1946); Beheerder Smit aan NBI (27 mei 1946, 1 juli 1946), NA, Toeg. 2.09.16.03 (NBI), inv.nr. 43078.

¹⁴¹ Advies-nota Afd. VII (11 juli 1945) RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1696.

In de rekening over 1942 valt te lezen:

Straatbelasting te vorderen:

over 1939	f	599,62
over 1940	f	662,77
over 1941	f	633,88
over 1942	f	38.000,--

In 1943 waren deze bedragen:

Straatbelasting te vorderen:

1940 en vorige jaren	f	1.000,50
1941	f	272,75
1942	f	469,56
1943	f	102.800,--

In de rekening over 1944 staat dat er over 1943/44 is te vorderen f 250.000,--

Bij de rekening over 1945 staat als extra post bij de baten: straatbelasting 1944 en vorige jaren: f 10.222,65. In de rekening over het dienstjaar 1946 is geen opmerking te vinden over het vorderen van straatbelasting over eerdere jaren. Hetzelfde geldt voor het jaar 1947.¹⁴²

Wat deze cijfers betekenen is echter moeilijk te duiden. Het lijkt zo eenvoudig: kennelijk was er een betalingsachterstand. Maar hoe werkte de belastingheffing eigenlijk? Moest er in het belastingjaar zelf worden betaald of pas in het jaar daarna, of nog later? We zagen eerder dat de eerste verordening op de straatbelasting in mei 1937 werd vastgesteld en dat deze gold per 1 januari 1936. Dit wijst op een heffing achteraf, zoals tegenwoordig ook gebeurt met bijvoorbeeld de inkomstenbelasting. In dat geval zou men 'met terugwerkende kracht' aanpassingen kunnen hebben doorgevoerd, zoals gebeurde na de bombardementen.

4.4 'Belastingvraagstuk'

We kunnen ervan uitgaan dat men bij de gemeente Eindhoven wel degelijk over de straatbelasting *nadacht*. Dat blijkt uit de grote hoeveelheid die over deze belasting is gezegd en geschreven. In de jaren dertig was er een 'Commissie ter bestudeering van het Belastingvraagstuk in de gemeente Eindhoven'. Er werden in hoog tempo verordeningen uitgevaardigd over aanleg-, amortisatie- en onderhoudsbelasting. Toen in het voorjaar van 1937 het voorstel voor een (één) straatbelasting aan de orde kwam, maakte dit vele tongen los. Volgens een raadslid was er geen enkele belastingverordening in de raad geweest, 'waaromheen zooveel gerucht is geweest als bij de diverse Aanlegbelastingen' (waar de straatbelasting er een van was, MB). Series artikelen waren in de beide plaatselijke dagbladen verschenen en tal van ingezonden stukken. Ook had de gemeenteraad er veel brieven over ontvangen, zowel van particulieren als van verenigingen. En 'uit den boezem van den Raad' waren minderheids- en meerderheidsrapporten voortgekomen.¹⁴³

Tijdens de bezetting vervolgens speelde onder meer de vraag van heffing van straatbelasting van eigenaren van gevorderde huizen. Er kwamen bezwaren hierover binnen, bijvoorbeeld van de Sint Augustinusstichting. Zij vroeg om algehele ontheffing van straatbelasting over het belastingjaar 1943 voor het klooster aan de Tramstraat. De stichting voerde aan dat zij

¹⁴² Rekening van het Stratenbedrijf, RHCE, Toeg. 10491 inv.nrs. 514 (1942), 517 (1943), 520 (1944), 523 (1945), 526 (1946) en 529 (1947).

¹⁴³ *Notulen Gemeenteraad* 26 april 1937, p. 261-289 en 3 mei 1937 p. 292-312; het citaat is van p. 261.

op 20 april 1942 het eigendom had moeten ontruimen, en dat 'al zijn er andere bewoners in het gebouw gekomen, n.l. leden van de Deutsche Weermacht, het perceel door haar, eigenaresse, is ontruimd, ongebruikt of onverhuurd gebleven.' Met deze laatste zinsnede verwees de stichting naar artikel 12 van de verordening voor de straatbelasting, waarin de mogelijkheid van ontheffingen werden beschreven.

Bij de gemeente Eindhoven was de reactie hierop niet direct een uitgemaakte zaak. Wethouder De Bont zag in artikel 12 geen reden voor de gevraagde ontheffing en adviseerde in die geest aan de burgemeester. Loco-secretaris Van Elk daarentegen, die het besluit op afwijzende beschikking ter ondertekening kreeg voorgelegd, dacht er anders over. Volgens hem was de geest van de verordening dat een pand ontruimd en ongebruikt was door de *eigenaar*. Hij wilde het verzoek van de St. Augustinusstichting honoreren en haar ontheffing verlenen - dus contrair het advies van de wethouder. Een tweede advies van De Bont aan de burgemeester gaf echter de doorslag: hij zag geen termen aanwezig voor een ontheffing.¹⁴⁴

De gemeente Eindhoven beschikte afwijzend op het bezwaar van de Augustinusstichting. De gemeente vond dat 'slechts een ruiling van bewoners had plaats gehad'. Het pand was weliswaar ontruimd, maar niet ontruimd gebleven. Het was het hele jaar 1943 in gebruik geweest bij de Duitse weermacht, die het pand had gevorderd. De stichting kon daarvoor de normaal vastgestelde vergoeding ontvangen. De Augustinusstichting ging in beroep. De Raad van Beroep volgde de gemeente in haar redenering en achtte geen termen aanwezig voor ontheffing van de straatbelasting.¹⁴⁵

Ook in de naoorlogse jaren werd deze belasting weer een belangrijk item. Er kwam een 'Commissie ad hoc ter bestudering van het gehele met de straatbelasting samenhangende complex van vraagstukken', die van 1949-1957 bestond. Het dossier van deze commissie bevat verschillende rapporten, onder meer van een subcommissie, die speciaal over de straatbelasting ging.¹⁴⁶ Het ging over de billijkheid en juistheid van de heffing, de grondslag, de hoogte en dergelijke. Er werd verband gelegd met bouwprojecten en bouwrijpmaken. Maar de specifieke vraag die ons bezighoudt over joods eigendom komt in de stukken niet aan de orde. Over eventuele (na)vorderingen van straatbelasting over joods vastgoed is niets aangetroffen.

In geen van de geraadpleegde bronnen zijn aanwijzingen aangetroffen voor naheffingen van straatbelasting aan joodse terugkeerders. Dit is uiteraard geen 'bewijs' dat het niet zou hebben gespeeld. Er zijn evenmin gegevens gevonden die erop wijzen dat de gemeente hiertoe niet zou zijn overgegaan. **De geraadpleegde bronnen zwijgen erover. Heeft dit vraagstuk misschien helemaal niet gespeeld?**

4.5 Heeft de beheerder betaald?

Het opleggen van naheffingen door de gemeente impliceert achterstalligheid. Maar we weten niet of die aan de orde was in Eindhoven. Achterstalligheid betekent dat een belasting op de vervaldatum niet was betaald. De gemeentelijke administratie van belastingheffing en -betaling in de jaren veertig zou een bron van informatie hierover kunnen zijn, maar deze administratie bestaat niet meer. Bij de joodse huizen die in tijdens de bezetting onder beheer waren gesteld, werden beheerders zoals het ANBO geacht de gemeentelijke lasten te voldoen. **Hebben zij dat al dan niet consequent gedaan? Ook dat weten we niet, want voor zover bekend is ook de administratie van de NGV en het ANBO niet meer voorhanden.**

¹⁴⁴ 'Ter circulatie en behandeling 24 januari 1944' (advies De Bont en opmerkingen van den loco-Secretaris) en '2^e Advies van Wethouder de Bont', RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1692.

¹⁴⁵ Besluit Raad van Beroep voor de Directe Belastingen (3 november 1945), RHCE, Toeg. 10491.

(Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 1692; Verordening Straatbelasting, *Gemeentebled* 1942, nr. 32.

¹⁴⁶ Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven), inv.nr. 4400.

Wel kunnen documenten over beheerde huizen opduiken in andere archieven. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het naoorlogse procesdossier over NSB'er C.C.J. de Wit, die zoals eerder besproken in 1944 het pand Staringstraat 9 kocht. De Wit werd na de bevrijding gearresteerd in Groningen, waar hij toen verbleef. Hij werd er gevangengezet en eind 1945 overgebracht naar het Bewarings- en verblijfskamp te Vught.¹⁴⁷ Daar wachtte hij zijn rechtszaak af, die plaatsvond in juni 1947. De Wit werd schuldig verklaard zich te hebben gedragen 'in strijd met de belangen van het Nederlandse Volk'. Hij werd onzet uit het kiesrecht ('recht van kiezen en van verkiesbaarheid') en werd in vrijheid gesteld.¹⁴⁸

In het dossier over De Wit bevinden zich enkele documenten over de huizen uit joods bezit die hij kocht in Eindhoven. Vermoedelijk had het ANBO deze papieren overgedragen aan De Wit toen hij de panden kocht. Vervolgens zijn deze papieren kennelijk in beslag genomen in het kader van de arrestatie van De Wit en het proces tegen hem. Het ANBO op zijn beurt had deze documenten opgevraagd van de joodse eigenaar, wanneer tijdens de het beheer inging. Alle papieren aangaande zijn huis ('alle in Uw bezit zijnde bescheiden betreffende dit onroerend goed') moest de eigenaar inleveren. Het ging om 'onder andere' eigendomsbewijzen – afschrift hypotheekacten – assurantiepolissen – laatste premiekwitantie van brand-, molest- en glasverzekeringen – laatste kwitantie der door U betaalde hypotheekrente en aflossing – belastingbiljetten over 1942 – huurcontracten – lijst van huurders ('volledig met juiste naam, adres, huurprijs en de wijze van betaling, n.l. per maand of per week, per kas of per giro') – en een opgave van de eventueel achterstallige huren.¹⁴⁹

Inderdaad zijn veel van dergelijke stukken in dit dossier beland. Daaronder bevinden zich ook aanslagen voor diverse belastingen, bijvoorbeeld grondbelasting, waterschapsbelasting en straatbelasting. Op sommige aanslagen staat 'Jos. Andriess p/a ANBO Den Bosch'. Deze werden dus uitgeschreven op naam van de joodse eigenaar, maar gestuurd naar het ANBO-kantoor. Ook al was de eigenaar inmiddels niet meer in leven, zoals in het geval van Joseph Andriess, in de correspondentie werd hij nog aangeschreven. Wellicht omdat in het kadaster de joodse eigenaar nog stond vermeld, althans zo lang het vastgoed niet was verkocht. Wel stond er de aantekening bij 'In beheer overgenomen door de Niederländische Grundstückverwaltung, inv. par. 7 verord. 154/41'.¹⁵⁰

Uit een andere bron kunnen we opmaken dat naast belastingsaanslagen ook de eerder genoemde schadevergoeding voor de vordering van het huis aan de Staringstraat bij het ANBO terecht kwam. Eerst werd deze vergoeding voor joodse eigenaren stopgezet, zo blijkt uit de opmerking op de vorderingskaart voor het pand Staringstraat 9: 'Vanaf 1.11.42 geen vergoeding meer op grond van niet ariërschap'. Maar een jaar later werd die schadeloosstelling weer opnieuw toegekend, 'Met ingang van 1 november 1943 de uitkeering hiervan met terugwerkende kracht tot 1 November 1942, uit te keeren aan de Nederl. Grundst. Verw.'¹⁵¹ Uit brieven van en aan de Eindhovense burgemeester van eind 1943, begin 1944 blijkt dat inderdaad de gemeente ook weer voor 'joodsche perceelen' schadeloosstellingen zou ontvangen en kon uitkeren – aan het ANBO, wel te verstaan. Vergoeding kon worden uitgekeerd voor elke joods bezit, dat door de NGV in beheer is genomen en dat door het ANBO werd beheerd.¹⁵² Gezien de informatie op de hierboven genoemde vorderingskaart voor het pand van Joseph Andriess aan de Staringstraat, gebeurde dat met terugwerkende kracht en ging het om een bedrag van f 455, door de gemeente ontvangen op 30 november 1943.¹⁵³

¹⁴⁷ Verklaring C.C.J. de Wit, procesverbaal 6 juni 1946, NA, Toeg. 2.09.09 (CABR) inv.nr. 88660.

¹⁴⁸ Uitspraak (25 juli 1947), NA, Toeg. 2.09.09 (CABR) inv.nr. 45265.

¹⁴⁹ Voorgedrukte brief ANBO aan 'M' (24 november 1942), NA, Toeg. 2.09.09 (CABR), inv.nr. 45265.

¹⁵⁰ Kadastrale gemeente Gestel, leggerart. 3197 (J. Andriess).

¹⁵¹ RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5183.

¹⁵² Burgemeester aan ANBO (15 december 1943); ANBO aan burgemeester (24 december 1943), RHCE, Toeg. 10491 inv.nr. 5148.

¹⁵³ RHCE, Toeg. 10491 (Gemeentebestuur Eindhoven) inv.nr. 5183.

4.6 Rechtsherstel: ‘nietig en van onwaarde te verklaren’

Direct na de bevrijding begon de eerste fase van rechtsherstel. Doel was het herstel van rechten die door de Duitse bezetter waren geschonden, waaronder het eigendomsrecht van joden inzake vastgoed. Voorbereidingen waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen. Een ervan was het Nederlands Beheersinstituut (NBI), dat deel uitmaakte van de Afdeling Beheer. Het NBI stelde bewindvoerders en beheerders aan.¹⁵⁴

Met rechtsherstel wilde men de vooroorlogse situatie zoveel mogelijk herstellen. Verordeningen zoals 102/1941 (landbouwgrond) en 154/1941 (bebouwd onroerend goed) behoorden tot de maatregelen van de bezetter die geacht werden nooit van kracht te zijn geweest. Alle verkopen van joods onroerend goed waren daarmee onwettig, tenzij de koper kon aantonen dat hij te goeder trouw was (art. 25 sub c E100).¹⁵⁵ Daarmee werd bedoeld dat de koper onwetend was: hij wist niet, of kon niet weten dat het ging om een perceel uit joods bezit.

Rechtsherstel betekende dat de situatie voor de gedupeerde zoveel mogelijk werd teruggebracht in de toestand van vóór de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter. Hij mocht er echter niet door worden verrijkt. Vaak betekende rechtsherstel teruggave van het geroofde of onder dwang verkochte onroerend goed. Soms kwam het echter neer op een schadevergoeding of een andere regeling. Dat gebeurde als de partijen daar zelf toe besloten, of als de rechter oordeelde dat de oorlogskoper te goeder trouw was geweest en door een herstel van de vooroorlogse situatie op onredelijke wijze benadeeld werd.

In principe moesten alle oorlogsaankopen teruggedraaid of bekrachtigd worden. Het doel was om zo veel mogelijk minnelijk te schikken. Partijen zouden daarbij met elkaar overleggen zonder tussenkomst van de rechter, met als resultaat een overeenkomst. Gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel in het hele land moesten de minnelijke regelingen bekrachtigen. In principe behoorde de koopovereenkomst nietig verklaard te worden. Het beheer van het perceel werd vaak al voor de uiteindelijke schikking overgedragen. Vaak waren de kosten voor de opmaak van de rechtsherstelakte eveneens voor de oorlogskoper.¹⁵⁶

De onrechte partij moest het initiatief nemen om zijn afgenomen eigendom terug te krijgen. Het besluit E 100 bepaalde dat nadat een belanghebbende daartoe een verzoek had ingediend, de Raad voor het Rechtsherstel diende te onderzoeken of en hoe de onder dwang gewijzigde rechtsbetrekkingen hersteld konden worden.¹⁵⁷ De joodse eigenaar kreeg in beginsel zijn eigendom terug, maar soms wilde de (laatste) koper het pand behouden. Uiteraard kon dat alleen met instemming van de joodse rechthebbende. Die ontving alsnog de koopsom die tijdens de oorlog wel op zijn naam stond geregistreerd, maar waarover hij nooit had kunnen beschikken.¹⁵⁸

Zoals we eerder zagen werden tijdens de bezetting in Eindhoven 33 percelen uit joods bezit verkocht door de Duitse beheersinstantie. Een ervan was het pand Geraniumstraat 3, dat op naam stond van Esther Jesaijes, weduwe van S. Caneel. In 1943 werd het gekocht door de NSB'er P. Campo.¹⁵⁹ Esther Jesaijes werd in juni 1944 via Vught gedeporteerd naar Auschwitz en kwam daar op 1 juli 1944 om in Birkenau.¹⁶⁰ Na de bevrijding in september 1944 werd de oorlogskoper opgepakt en nam de gemeentelijke stichting Centraal Woningbeheer het innen van

¹⁵⁴ Aalbers, *Berooid* (2001), p.43, 52-54.

¹⁵⁵ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28.

¹⁵⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28-29.

¹⁵⁷ Schütz, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel' (2018), p. 123.

¹⁵⁸ Aalders, *Berooid* (2001), p. 191.

¹⁵⁹ *Verkaufsbücher* Eindhoven.

¹⁶⁰ *JoodsMonument.nl*.

de huur op zich. Toen er via het NBI contact gelegd was met de bewindvoerder, werden de huurpenningen aan deze overgemaakt.¹⁶¹

Een ander verkocht pand was dat van Joseph Andriessse aan de Staringstraat 9. Ook hij was niet meer in leven, maar zolang daarvan geen officieel bericht was gekomen werd het vermogen van 'de afwezige' beheerd door het NBI. In juni 1945 werd als bewindvoerder benoemd Henri N. Andriessse, broer van Joseph Andriessse. Twee jaar later nam diens zoon Henri Andriessse het beheer van zijn oom over.¹⁶² Tijdens deze beheerperiode werd weer een 'normale' exploitatie gevoerd. Zoals eerder bleek was het pand bewoond door een huurder. De huurinkomsten kwamen tijdens het NBI-beheer weer ten goede aan de joodse rechthebbende en de kosten (onderhoud, belastingen) waren voor zijn rekening.

In augustus 1949 meldde Henri Andriessse aan het NBI dat hij een rechtsherstelprocedure aanhangig had gemaakt en daarbij een jurist had ingeschakeld. Aanvankelijk was er sprake van 'niet-medewerken' door de wederpartij.¹⁶³ De koper van het huis was begin 1949 overleden en kennelijk had men te maken met diens erfgenamen. Toch kon er begin maart 1950 door de notaris een akte worden opgemaakt.¹⁶⁴ Partijen waren te rade gegaan 'ter voorkoming van een rechtsherstelprocedure' om het rechtsherstel in der minne te regelen en zij kwamen overeen: 'nietig en van onwaarde te verklaren en te vernietigen in dier voege, dat geacht worden niet te zijn geschied:

a. de koopovereenkomst van 21 april 1944

b. de aflossing van de hypotheek aan de Niederländische Grundstücksverwaltung.'

Het eigendomsrecht van oorlogskoper De Wit en de aflossing van de hypotheek werden vernietigd en Joseph Andriessse werd in zijn rechten ten aanzien van het perceel hersteld en zijn zwager Salomon Andriessse in zijn rechten als eerste hypotheekhouder.¹⁶⁵

Het huis was nu weer in bezit bij de familie Andriessse, bij de zoon en dochter die hun vader Joseph hadden overleefd. Spoedig daarna verkochten zij het huis voor f 9.500. Vermoedelijk was dit het moment waarop de vader van Frank Andriessse 'één dag rijk was geweest', zoals hij zelf aan zijn zoon had verteld. Een groot deel van de opbrengst ging namelijk naar de aflossing van de hypotheek. Deze bedroeg f 6.000 en werd betaald de erfgenaam van Salomon Andriessse. Ook waren er kosten gemaakt voor het rechtsherstel en de verkoop van het huis: f 524 staat geboekt als 'rechtsherstel', f 70 als notariskosten en f 213 als kosten voor de makelaar (bedragen afgerond op hele guldens). Die laatste post kan zowel betrekking hebben op de rechtsherstelprocedure als op de verkoop van het pand. Of de kosten voor het rechtsherstel ergens konden worden verhaald, blijkt niet uit dit dossier.¹⁶⁶ Voorts duidt niets er op dat van de verkoopsom een (fors) deel moest worden afgedragen aan de gemeente vanwege achterstallige belasting over de bezettingsjaren.

---

¹⁶¹ Beheerder Smit aan NBI (28 mei 1946, 1 juli 1946); BenW aan NBI-vertegenwoordiging Eindhoven (14 juni 1946), NA, Toeg. 2.09.16.03 (NBI), inv.nr. 43078.

¹⁶² Benoeming H. Andriessse (26 juni 1945); Verzoek H.N. Andriessse aan NBI (11 juni 1947), NA, Toeg. 2.09.16.01 NA, Toeg. 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 28474.

¹⁶³ H.N. Andriessse aan NBI Eindhoven (2 augustus 1949); Advocaat Knap aan NBI Eindhoven (4 augustus 1949), NA, Toeg. 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 28474.

¹⁶⁴ Akte van notaris Nauta (9 maart 1950), collectie Frank Andriessse.

¹⁶⁵ Akte van notaris Nauta (9 maart 1950), collectie Frank Andriessse.

¹⁶⁶ Eindrapport per 15 juni 1950 (gedateerd 15 maart 1951), NA, Toeg. 2.09.16.01 (NBI), inv.nr. 28474.

5. Conclusie

In deze studie is in de historische context onderzocht:

- of de gemeente Eindhoven na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor straatbelasting en/of erfpacht heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Eindhoven tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Om met de eerste vraag te beginnen: het is onduidelijk of de gemeente Eindhoven in de naoorlogse jaren (ook) aan joden naheffingen voor straatbelasting heeft opgelegd. Bedoeld is een aanslag die na de bevrijding zou zijn opgelegd vanwege achterstalligheid over de jaren 1942 tot en met 1944. De geraadpleegde bronnen geven geen antwoord op deze vraag. Maar eigenlijk moeten we eerst een andere vraag beantwoorden, namelijk of er wel sprake was van achterstalligheid. Dat wil zeggen: was de straatbelasting in die jaren al dan niet betaald?

Voor het joods vastgoed werd de beheersorganisatie geacht dergelijke lasten te betalen, in Eindhoven dus het ANBO. Documenten in het procesdossier van oorlogskoper De Wit bevestigen dit beeld. We weten echter niet of deze instantie consequent heeft betaald, aangezien gegevens daarover ontbreken. De boekhouding van het ANBO is voorzover bekend immers verdwenen. Evenmin hebben we zoals gezegd gegevens over de gemeentelijke belastingaanslagen en betalingen in de naoorlogse jaren. Van twee relevante 'spelers' op dit belastingveld ontbreken dus cruciale gegevens.

Mocht er eventueel sprake zijn geweest van achterstalligheid, dan kunnen we ons afvragen hoe de gemeente daarop zou hebben gereageerd: met coulance en dus kwijtschelding of met striktheid en dus invordering van de verschuldigde bedragen. Maar we kunnen we daarover slechts speculeren, gezien het gebrek aan gegevens. Duidelijk lijkt wel dat - in meer algemene zin - het onderwerp straatbelasting in Eindhoven veel aandacht heeft gekregen. Er was veel discussie over en er kwamen speciale commissies voor.

Van erfpacht was in de gemeente Eindhoven nauwelijks sprake. De vraag of er na de bevrijding sprake was van naheffingen van erfpachtcanon vanwege achterstalligheid, is voor Eindhoven daarom niet aan de orde.

De tweede onderzoeksvraag betreft een eventuele aankoop door de gemeente Eindhoven van onroerend goed uit joods bezit. Daar zijn geen aanwijzingen voor. De gemeente komt niet voor in de *Verkaufsbücher* en uit de lijst van vastgoedaankopen tijdens de bezettingsjaren blijkt evenmin van een dergelijke aankoop. Op de lijst komen geen namen voor van joodse eigenaren die staan vermeld in de *Verkaufsbücher*, de NGV-lijst of de ANBO-lijst. Wel lijkt een gemeentelijke aankoop van een pand uit joods bezit te zijn voorbereid. Maar het pand is niet aan de gemeente overgedragen, dus de transactie lijkt niet te zijn doorgegaan. Naar de achtergrond ervan kunnen we slechts gissen. Aangezien de gemeente geen vastgoed uit joods bezit heeft gekocht, vervalt de derde onderzoeksvraag over rechtsherstel over eventuele gemeentelijke aankopen.

Het 'beheer' van joods vastgoed gebeurde door organisaties die door de Duitse bezetter waren ingesteld. Zij waren de uitvoerders van de roof van onroerend goed, door sommigen 'onteigening' genoemd. Die term wekt verwarring, omdat onteigening verwijst naar een procedure in de ruimtelijke ordening. Daarbij zijn rechten van onroerendgoedeigenaren juist degelijk verankerd, wat bij de roof door de Duitse bezetter absoluut niet het geval was. Deze laatste betekende juist een grove schending van rechten.

Bij het beheer van joodse huizen speelde de gemeente Eindhoven geen directe rol. Wel wist zij met haar belastingaanslagen de weg naar het ANBO te vinden. Ook de verkoop van joodse huizen was geen zaak van de gemeente, maar van de beheersorganisaties. Volgens een verordening van de Duitse bezetter waren deze hiertoe gerechtigd. Transacties kwamen tot stand door bemiddeling van makelaars en taxateurs. Het is echter niet ondenkbaar dat de een koper als de Eindhovense De Wit geprofiteerd heeft van zijn contacten bij de gemeente, waar hij werkzaam was. Het naoorlogs rechtsherstel ten slotte was evenmin een taak van de gemeente, maar van de landelijke organisaties die hiervoor waren ingesteld.

Behalve beheerd en verkocht werd onroerend goed tijdens de bezetting ook op ruime schaal gevorderd. Daarbij had de gemeente wel een directe taak: zij moest eigenaren en bewoners informeren en zij moest inboedels inventariseren en opslaan. Daarvan is een administratie bewaard gebleven. De vorderingen door de Duitsers troffen joden en niet-joden. Zeker aanvankelijk lijken huizen van joden niet bij voorrang te zijn gevorderd. Mogelijk veranderde dat in 1942, toen de deportaties van joden in alle hevigheid begonnen. Naast de taak die zij had bij de vorderingen van panden lijkt de gemeente met eigen beleid joden uit hun huizen te hebben verdreven. Eindhovense wethouders, inmiddels van NSB-signatuur, 'verzochten' in 1942 joden om bij familie te gaan inwonen. De woningnood in de gemeente werd genoemd als reden. Dit leidde tot grote onrust onder de betrokkenen.

In de literatuur over de naoorlogse terugkeer en opvang lezen we over een kille bejegening van joodse oorlogsslachtoffers. Genoemd worden onder meer een gebrek aan inlevingsvermogen jegens getroffenen en een formalistische en bureaucratische opstelling van instanties. Bovendien was er sprake van antisemitisme. Ook in het naoorlogse Eindhoven kwam dit voor. In hoeverre de gemeente zich daaraan ook schuldig heeft gemaakt is uit dit onderzoek niet gebleken. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat dit een beknopte studie is.

Meer onderzoek naar de rol van de gemeente Eindhoven tijdens de bezettingsjaren is zeker mogelijk. Het archief van de gemeentelijke belastingen bestaat niet meer, maar er zijn wel veel andere bronnen uit die periode. Te denken valt aan de rapporten van het bureau Inkwartiering en Vordering, aan de uitgebreide gegevens over de vorderingen en aan financiële gegevens zoals rekeningen. Zij kunnen een licht werpen op de opgaven waarvoor de gemeente stond en de manier waarop zij reageerde op de bezetter. Ook kan daaruit blijken hoe zij de oorlogsomstandigheden het hoofd bood, samen met bedrijven en burgers in de stad. Eindhovens strategische ligging en zijn vliegveld zijn kenmerkend voor de gemeente, en zeker ook in de bezettingsjaren had deze belangrijke gevolgen. Nader onderzoek kan een boeiende schets opleveren van een stad in de oorlogsjaren. Het bronnenmateriaal nodigt uit tot een uitgebreide studie, bijvoorbeeld in de vorm van een promotieonderzoek.

Ook het vastgoedbezit van joden in Eindhoven kan nader worden bestudeerd, op basis van eigenaarsoverzichten die zijn aangetroffen, aangevuld met informatie uit kadastrale bronnen. Verder zou ook onderzoek naar de joodse gemeente (Nederlands-Israëlitische gemeente) in Eindhoven belangrijk zijn. Zij beschikt over een uitgebreid archief, dat echter nog niet is overgedragen aan een archiefinstelling en nog moet worden geïnventariseerd.

Het huidige publieke debat over de hier beschreven onderwerpen wordt soms fel gevoerd. De toon is daarbij zodanig, dat men al lijkt uit te gaan van misstanden of verwijtbaar handelen, terwijl het onderzoek nog moet worden gestart. Grote zorgvuldigheid is een eerste vereiste - bij onderzoek én debat, vooral ook omdat het gaat om gebeurtenissen die diepe wonden hebben geslagen en zorgen voor frustratie, woede en verdriet bij betrokkenen.

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen in deze studie kunnen we concluderen dat er veel is wat we *niet* weten. Dat is soms teleurstellend en in ons tijdsgewricht van *big data* misschien moeilijk voor te stellen. Toch is dit de harde praktijk van historisch onderzoek. We willen - liefst algemene - uitspraken doen, maar moeten ons behelpen met fragmentarische gegevens en toevallige archiefvondsten. Het voorbeeld van het gevorderde, beheerde,

verkochte, verhuurde en weer teruggegeven huis van de in Sobibor vermoorde Joseph Andriess laat zien hoe complex de materie is. Uit de fasen van ontrechting, roof, rechtsherstel en schadevergoeding zijn gegevens bewaard, die nu een moeilijk te ontwarren knoop vormen over lasten, baten en vergoedingen.

Het is niet ondenkbaar dat er nog nieuwe informatie opduikt die meer licht kan werpen op de omstandigheden rond roof en rechtsherstel van het onroerend goed uit joods bezit en de rol van de gemeente in verband met belastingheffing. En nieuwe gegevens zullen vermoedelijk ook weer nieuwe vragen oproepen, die uitnodigen tot meer onderzoek. Misschien zal dat de kennis over dit onderwerp verder vergroten. Wel kunnen we ons daarbij afvragen hoe ver we hierin willen gaan en tegen welke prijs.

Met dank aan:

Frank Andriesse, kleinzoon van Joseph Andriesse uit Eindhoven, voor gesprekken en het beschikbaarstellen van documenten

Mr.dr.C.W. Claassen, jurist met specialisatie onteigening en ervaring daarmee in Eindhoven, voor een gesprek over dit onderwerp

Gerard Kuijpers en collega's van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, voor het intensief meedenken en adviseren over de lokale archieven

Max Loewenstein, voorzitter Nederlands-Israëlitische gemeente Eindhoven, voor gesprekken en beschikbaarstellen archiefmateriaal

Bronnen

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE):

De vermelde nummers zijn de toegangsnummers

- 10161 Gemeentewerken Eindhoven 1932-1945
- 10491 Gemeentebestuur Eindhoven 1933-1969
- 10533 Luchtbeschermingsdienst Eindhoven 1932-1945
- 10728 Raadscommissie voor de belastingen 1937-1941
- 10743 Raadscommissie voor de financiën 1920-1951
- 10931 Gemeentelijke Dienst Gemeentewerken Eindhoven 1945-1984

Notulen Gemeenteraad Eindhoven

Verslag van den toestand der gemeente Eindhoven

Nederlands-Israëlitische gemeente Eindhoven

- Notulenboek kerkenraad

Nationaal Archief Den Haag (NA)

- 2.09.09 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)
- 2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (Toegang 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers

Kranten

Interview met Frank Andriesse, Eindhovens Dagblad, 3 september 2020

Diverse kranten geraadpleegd via *Delpher.nl*

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, Beroid. *De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).

Aan de slag in kadastrale archieven. Een handleiding voor de particuliere onderzoeker, (Apeldoorn 2014)

Agricola, Esther en Koos Bosma, 'Eindhoven. Wederopbouw en stadsuitbreiding' in: Koos Bosma en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. (Rotterdam: NAI Uitgevers 1995), p. 416-425

Bader, J.; Henk van der Linden (samensteller), *Kroniek van 'n Vervolging. Joden in Eindhoven en omstreken*. (Soesterberg: Aspekt 2018)

Beekman, Piet, *Eindhoven stadsontwikkeling 1900-1960* (Mierlo: Piet Beekman 1982)

Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (Utrecht 2020)

Boomen, Tijs van den, *De vierkante meter. Een Eindhovense geschiedenis 1934-1959*. (Amsterdam: Uitgeverij 521 2004)

Bosma, Koos en Cor Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. (Rotterdam: NAI Uitgevers 1995)

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001)

Bressers, Louis, 'Gestolen joodse huizen in Nuenen. Eeneindscheweg 71, 72, 73' in: *De Drijehornickels. Cultuurhistorisch tijdschrift Nuenen – Gerwen – Nederwetten – Eckart*, 29^e jaargang, nummer 2 (Nuenen, augustus 2020) p. 9-11

Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (z.pl: Alfabet Uitgevers 2021)

Coolen, Anton, *Groei van een stad. Groot Eindhoven onder zijn eerste burgemeester*. (Zaltbommel/Antwerpen: J. Van Tuyl uitgever 1951)

Dekkers, Frans, *B&W rond de Tweede Wereldoorlog in Groot-Eindhoven* (Amsterdam: In de Knipscheer 1992)

Have, Wichert ten, '1940. Verwarring en aanpassing'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 dln), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 9-215.

Kroon, Phocas, *De joodse gemeenschap van Eindhoven 1940-1945* (2010)

Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam: Mets & Schilt 2001)

Oord, Ad van den, 'Brabants hoop in bange dagen. Hulporganisaties tussen regionalisme en nationalisme'. In : Conny Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2002), p. 39-67.

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans e-book 2012).

Schagen, Jan van, *Acht eeuwen Eindhoven. Verhaal van een stad*. 2 delen (Eindhoven: Smalltown BV/FRITS Media 2020)

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).

Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.

Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slaa, Robin Te, '1941. Het masker valt'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 dln), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 217-495.

Struiksma, Jan, *Het systeem van het ruimtelijke ordeningsrecht*, (4e druk, Amsterdam 2008).

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).

Ze waren onze burens. De verhalen achter de namen op de struikelstenen. Projectgroep Struikelstenen Eindhoven (Eindhoven 2014)